

Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

ISSN 1303-2054 | e-ISSN 2564-7741

Yıl: 24, Sayı: 41, Ocak-Haziran 2019

EBÛ ABDULLAH İBN MENDE'NİN (ö. 395/1005) HAYATI VE ESERLERİ*

THE LIFE AND WORKS OF ABÛ ABDALLÂH IBN MANDAH (d. 395/1005)

İbrahim HANEK

el-haneki@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0002-3994-5437

Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Hadis Ana Bilim Dalı Doktora Öğrencisi

Atıf@ Hanek, İbrahim. "Ebû Abdullah İbn Mende'nin (ö. 395/1005) Hayatı ve Eserleri". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41 (Haziran 2019): 1-34.

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types	: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received	: 07 Kasım 2018 / 07 October 2018
Kabul Tarihi / Accepted	: 31 Mayıs 2019 / 31 May 2019
Yayın Tarihi / Published	: 15 Haziran 2019 / 15 June 2019
Sayı – Issue	: 41
Sayfa / Pages	: 1-34
DOI	:10.30623/harranilahiyatdergisi. 479925

* Bu çalışma, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde devam etmekte olan "Ebû Abdullah İbn Mende'nin Hayatı, Eserleri ve Hadis İlmindeki Yeri" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

Öz

Hadis rivâyeti, kimi ailelerde birikim haline gelmiş, yüzyıllarca nesilden nesile aktararak bir gelenek halini almıştır. Böyle bir gelenekle müzeyyen bir aileye mensup kimselerden birisi de İsfahân'da doğup yine burada vefat eden, hicrî IV. (miladî X.) asrın ünlü muhaddis, tarihçi ve kelâmcılarından birisi olan Ebû Abdullah İbn Mende'dir (ö. 395/1005). Araştırmamıza İbn Mende'nin konu olarak seçilmesinin nedeni Türkiye'de onunla ilgili akademik seviyede bir çalışmanın bulunmamasıdır. Çalışmamızda hayatı, hocaları, talebeleri, rihleleri ve eserleri hakkında kuşatıcı bilgiler verilmeye çalışılmıştır. Dört yüz yıl hadis rivâyetini sürdüren bir aileye müntesip olan İbn Mende, muhaddislerin yolunu takip ederek önce kendi memleketindeki âlimlerden istifâde etmiş, daha sonra muhtelif ilim merkezlerine rihleler düzenlemiştir. Ömrünün yarısını ilmî seyahatlerde geçiren İbn Mende, elde ettiği bilgi birikimiyle tefsîr, hadis, kelâm, tarih, ricâl ve biyografi sahasında önemli eserler vücuda getirmiştir. Eserleri arasında özellikle *Kitâbü'l-Îmân*'ı hemen hemen bütün itikadî konularla ilgili rivâyetleri ihtiva etmesi ve müellifin üslûbu ve metodu açısından orijinal olmasından dolayı büyük bir önemi hâizdir. Ayrıca sahâbe döneminden başlayarak kendi dönemine kadar künyeleri ile iştihâr eden kimseleri tanıttığı *Fethu'l-bâb fi'l-kunâ ve'l-elkâb* adlı eseri de eşine ender rastlanan ilk kaynaklardan birisidir.

Anahtar kelimeler: İbn Mende, rihle, İbn Mende'nin eserleri, Kitâbü'l-Îmân, Kitâbü't-Tevhîd.

Abstract

Hadith narration has become a tradition in some families and has been transferred to generations for centuries. One of the scholars whose family has such a tradition and who was born in Isfahan and died here again, was one of the famous figures, historians and theologians of the hijri 4th century is Abû Abdallâh Ibn Mandah (d. 395/1005). The reason for selecting Ibn Mandah as the subject of our research is the lack of an academic work about him in Turkey. In our study, we aimed to give information about his life, teachers, students and works. Ibn Mandah, who was a member of a family of four hundred years of hadith narration, followed the path of the muhaddis, first benefiting from the scholars in his own country and then arranging various scientific centers. Ibn Mandah, who spent half his life on scientific travels, has gained important works in the field of tafsir, hadith, kalam, histories, history and biography with his knowledge. It is of great importance, in particular, that Kitâb al-Îmân narratives about almost all of the mythical subjects and is original in

terms of the style and method of the author. In addition, his work, *Fath al-bâb fî al-kunâ wa al-qâb*, was one of the very rare information source in which he introduced some famous persons who were well known with their nicknames beginning from the priod of companions of prophet Muhammad up to their own time.

Keywords: Ibn Mandah, journey, Ibn Mandah's works, Kitâb al-Imân, Kitâb al-Tawhîd.

Giriş

Hadis ilminin geçirdiği devreleri bilmek ve bu ilme dair yazılmış eserleri tanımak için muhaddislerin hayatlarının araştırılmasına ihtiyaç duyulmaktadır. İslam kültürünün bir nevi temellerini oluşturan bu şahsiyetlerin incelenmesi, eserlerinin tanıtılması, gayret ve yöntemlerinin ortaya konulması, bu kültürün zenginliğini göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Tasnîf döneminin meşhur muhaddislerinden biri olan Ebû Abdullah İbn Mende'nin (ö. 395/1005) yaşadığı IV/X. asır, hadis tarihi açısından orijinal hadis edebiyatı mahsullerinin telif edilmesine devam edildiği bir dönemdir. Bu dönemdeki âlimler, hadis malzemesi içinde yer alan hadisleri konularına göre ayırıp belli bâb veya bölümlerde toplamaktaydılar. Çağına uygun olarak İbn Mende de özellikle hadis ilimleri başta olmak üzere, tefsir, kelam, tarih biyografi gibi sahalarda önemli eserler tasnif etmiştir. Onun eserleri gerek kendi döneminde gerekse sonraki dönemlerde ilim erbabı tarafından kabul görmüş ve müracaat edilen kaynaklar arasında yer almıştır.

Ebû Abdullah İbn Mende'nin (ö. 395/1005) Hayatı ve Eserleri

1.1. Hayatı

İbn Mende'nin adı Muhammed, künyesi Ebû Abdullah'tır. Soy şeceresi ise şöyledir: Muhammed b. İshâk b. Muhammed b. Yahyâ b. Mende (İbrahim) b. el-Velîd b. Sende b. Butta¹ b. Astundâr² (Feyrazân) b. Cihâr Buht

¹ İbn Mâkûlâ, İbn Mende'nin bu dedesinin isminin bâ harfi zamme ile okunması gerektiğini belirtmiştir. Bkz. İbn Mâkûlâ, Ebû Nasr Ali b. Hibetullah b. Ali, *el-İkmâl fî ref'i'l-irtiyâb ani'l-mu'telif ve'l-muhtelif fi'l-esmâi ve'l-künâ ve'l-ensâb*, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1990), 1: 330; İbn Nukta, Muhammed b. Abdülğânî el-Hanbelî, *İkmâlu'l-ikmâl*, thk. Abdulkayyûm b. Abd, (Mekke: Câmiatü Ummu'l-kurâ, 1989), 1: 301.

² Asıl adı Feyrazân olan Astundâr mecûsî asıllıdır. Ancak İsfahân şehri sahâbîler tarafından fethi esnasında İslâm dinini seçmiş ve Abdülkays'ın mevlâsı olmuştur. Daha sonra da İsfahân'ın bazı vilayetlerinde yöneticilik yapmıştır. (Bkz. bir alttaki dipnota)

el-Abdî el-İsfahânî.³

İbn Mende'nin el-Abdî nisbesiyle anılması, dedesi Muhammed'in annesinin⁴ Abdüvâli oğulları'ndan olması münasebetiyledir.⁵ el-İsfahânî nisbesi ise onun İsfahân şehrine yerleşip hayatını orada geçirmesi sebebiyledir.⁶ Ayrıca ailesinden yetişen diğer âlimler gibi o da Mende lakabıyla iştihâr eden dedesinin dedesi İbrahim'e nisbetle İbn Mende diye tanınmıştır.⁷

İbn Mende, 310/922 veya 311/923'te İsfahân'da doğmuştur.⁸ İsfahân'da bazı ailelerde ilim birikim haline gelmiş ve nesilden nesile aktararak bir gelenek haline dönüşmüştür.⁹ İşte bu geleneğe sahib bir aileye mensup kişilerden birisi de İbn Mende'dir. Nitekim onun dedeleri ve babası başta olmak üzere kendisi, evlatları ve bir kısım torunları hadis hâfızı ve râvisi olarak tanınmışlardır. Öyle ki bu aileye ismini veren ve halife Mu'tasım Billâh (218-227/833-842) zamanında ölen Mende'den¹⁰ başlayıp dört yüz yıl boyunca hadis rivâyetini sürdüren başka bir aile daha

³ Ebû Nu'aym, Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî, *Târîhu İsbahân*, thk. Seyyid Kisrevî Hasan, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, 1990), 2: 278; Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Osman b. Kaymaz, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006), 12: 499; İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî, (b.y., Dâru'l-Hicr, 1997), 15: 513; İbn Hacer el-Askalânî, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali, *Lisânu'l-mizân*, thk. Dâiretü'l-ma'rife, 2. Baskı, (Beyrut: Müessesetü'l-a'lemî li'l-metbûât, 1971), 5: 70.

⁴ M. Yaşar Kandemir'in, DİA için hazırladığı "İbn Mende Ebû Abdullah" maddesinde, bizzat İbn Mende'nin annesinin Abdüvâli oğulları'ndan olduğunu belirtmiş; hâlbuki dedesi Muhammed'in annesi onlardandır. (Bkz. M. Yaşar Kandemir, "İbn Mende Ebû Abdullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yay., 1999), 20: 177.)

⁵ İbn Hallikân, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâ' ebnâ'i'z-zemân*, thk. İhsan Abbas, (Beyrut: Dâru Sâder, 1990), 4: 289; Kettânî, Muhammed b. Ca'fer, *er-Risâletü'l-müstatrafe*, (Kâhire: Mektebetü'l-külliyâti'l-Ezheriyye, ts.), 30.

⁶ Zehebî, *Tezkiratu'l-huffâz*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 3: 157; Ziriklî, Hayruddîn b. Mahmud, *el-A'lâm* 15. Baskı, (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-melâ'în, 2002), 6: 29.

⁷ Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Târîhu İsbahân*, 2: 279; İbn Tağriberdî, Cemâluddin Ebu'l-Mehâsin Yûsuf b. Tağriberdî el-Atabekî, *en-Nucûmu'z-zâhira fî mulûki Mısır ve'l-Kâhira*, (Mısır: Dâru'l-Kütüb, ts.), 4: 213.

⁸ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Beccâvî, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1963), 3: 479; a.mlf., *Tezkiratu'l-huffâz*, 3: 157; a.mlf., *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 12: 499; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânu'l-mizân*, 5: 70; Suyûtî, Celaluddîn Abdurrahman b. Ebubekr, *Tabakâtu'l-huffâz*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 408.

⁹ Muhammed Akdoğan, "Ebû's-Şeyh'in Hayatı, Hadisçilik Faaliyetleri ve Eserleri", *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7/2, (2017): 581.

¹⁰ İbn Mende'nin baba tarafından üçüncü dedesi olan Mende'nin asıl adı İbrahim'dir. O, İbrahim b. el-Velîd b. Sende b. Butta b. Astundâr b. Cihâr Buht'tur.

bilinmemektedir.¹¹ Ailenin bilinen en son temsilcisi, Ebû Abdullah İbn Mende'nin beşinci nesilden torunu olan müsnidü İsfahân Ebü'l-Vefâ Mahmud b. İbrahim el-İsfahânî'dir (ö.632/1234).¹²

İbn Mende, 84 sene¹³ gibi uzun ve verimli bir ömür sürdükten sonra 30 Zilkade 395 (7 Eylül 1005) yılında İsfahân şehrinde vefat etmiştir.¹⁴ Bu tarih genel kabul bulmasına karşılık bazı kaynaklar talebesi Hâkim en-Neysâbûrî'den naklen İbn Mende'nin vefat tarihini Safer 396 (Aralık 1005) olarak kaydetmiştir.¹⁵ Ancak İbn Mende'nin vefat tarihinin 395'te olması daha isabetli görülmektedir. Zira onun bu tarihte vefat ettiğini haber veren kişi, talebesi ve hemşerisi olan Ebû Nu'aym'dir.¹⁶

1.2. Hoca ve Talebeleri

İbn Mende, yukarıda da belirttiğimiz gibi, ailesinin ilmi bir geleneğe mensub olması nedeniyle ilim tahsiline erken yönelmiştir. İlk tahsilini babasından ve babasının amcası Abdurrahman b. Yahyâ b. Mende'den alan İbn Mende, öğrenim hayatına Kur'ân'ı hıfz etmekle başlamıştır. 318/930 senesinde yedi sekiz yaşına ulaştığında da hadis halkalarında hadis yazmakla öğrenimini sürdürmüştür.¹⁷

İbn Mende'nin erken yaşta hadis meclislerinde bulunması ve ömrünün yarısını ilmî seyahatlerde geçirmesi neticesinde hadis aldığı şeyhlerin sayısının 1700 civarında¹⁸ olduğu belirtilmiştir.¹⁹ Ayrıca ifade

¹¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 12: 503; Kandemir, "İbn Mende Ebû Abdullah", 20: 178.

¹² Kandemir, "İbn Mende Ebû Abdullah", 20: 177.

¹³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 12: 499.

¹⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 12: 503; a.mlf., *Tezkiratu'l-huffâz*, 3: 159; İbn Hacer, *Lisânu'l-mîzân*, 5: 71; Suyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 409; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6: 29.

¹⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 52: 34; İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüs'-Selâm Tedmirî, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-Arabiyye, 1997), 7: 544; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 15: 513.

¹⁶ Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Târîhu İshâhân*, 1: 278.

¹⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 12: 499; a.mlf., *Mîzânu'l-i'tidâl*, 3: 479; İbn Hacer, *Lisânu'l-mîzân*, 5: 71.

¹⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 12: 501; a.mlf., *Tezkiratu'l-huffâz*, 3: 159; İbn Hacer, *Lisânu'l-mîzân*, 5: 71; Suyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 408; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6: 29.

¹⁹ Ayrıca İbn Mende'nin hocalarının sayısı ile ilgili Zehebî'nin, senetle zikrettiği şu malumat ve değerlendirmesi önem arz etmektedir: İbn Mende, 30 bin şeyhle görüştüğünü ve bunların arasından kendilerinden rivâyet ettiği 10 bin kişiye tabi olabileceğini; diğer 10 bin kişiden de rivâyet etmekle beraber onlara tabi olamayacağını, geriye kalan 10 bin kişinin ise kendisine denk olduklarını belirtmiştir. Ayrıca o, bu 30 bin şeyhinin her birinden en az 10 hadis ezberlediğini ifade etmiştir. Fakat Zehebî, hocalarının sayısının 1700 olmalarının daha sahih ve ma'kul bir görüş olduğunu belirtmektedir. Nitekim Taberânî, Hâkim en-

edilmelidir ki İbn Mende'nin bu kalabalık hocaları sıradan kimseler değildir; zira o, hoca seçiminde seçici davranmıştır. Nitekim o, İslâm dünyasının doğusunu ve batısını iki kere dolaştığını ve bu zaman zarfında sünnete uygun yaşamayanlarla/itikadî fırkalar arasında bocalayıp duran kimselerle görüşmediğini ve bid'atçılardan da hiçbir hadis almadığını belirtmektedir.²⁰

Hocaları arasında hadis ilminde otorite olan Ebû Ali en-Neysâbûrî (ö.349/960), İbn Hibbân (ö.354/965), Taberânî ve Ebu's-Şeyh (ö.369/979) gibi âlimler bulunmaktadır.²¹ Ayrıca babasının ve birçok âlim yetiştiren ailesinin şöhretinden dolayı İbn Ebî Hâtim er-Râzî (ö.327/939), Ebû'l-Abbas b. Ukde ve Fazl b. Hasîb gibi âlimler de ona icâzet vermiştir.²²

Yaşadığı dönemin mümtaz hadis âlimi ve müelliflerinden birisi olan İbn Mende, bir yandan eser te'lif ederken, diğer yandan da hadis meclisleri düzenleyerek yüzlerce talebe yetiştirmiştir. Yetiştirdiği talebeler arasında dört oğlu: Abdurrahman, Übeydullah, Abdülvehhâb ve Abdürrahim'in²³ yanı sıra dönemin meşhur muhaddislerinin de yer alması söz konusudur. Zira talebeleri arasında kıymetli eserleriyle temayüz etmiş olan Ebû Nu'aym el-İsfahânî (ö.430/1038), Hâkim en-Neysâbûrî (ö.405/1014) ve Ebû's-Şeyh²⁴ de yer almaktadır

İbn Mende'nin ilim deryasından kadınlar da nasiplerini yudumlamışlardır. Nitekim talebeleri arasında hadis rivâyetiyle meşhur olmuş; Aişe bt. Hasan el-İsbahâniye el-Verkâniyye (ö.460/1068)²⁵ ve Kerîme

Neysâbûrî ve İbn Mürdeveyh (el-Kebîr ö.410/1019) gibi büyük şahsiyetlerinin de herbirinin birer hocası olduğunu hatırlatmıştır. (Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 12: 502)

²⁰ İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, 2: 167.

²¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 12: 500.

²² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 12: 499; Suyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 408; Kandemir, "İbn Mende Ebû Abdullah", 20: 177.

²³ İbn Mende, kıymetli eserleriyle adını ebedileştirdiği gibi her biri ilim erbabı olan değerli evlatlar yetiştirmekle de geriye hayırlı bir nesil bırakmıştır. Bu da tarihte eşine az rastlanan bir meziyettir. Nitekim bununla ilgili Şeyhu'l-İslâm İbn Hacer el-Askalânî, (ö.852/1448) şöyle demektedir: "Kıymetli eserler te'lif etmenin yanında hayırlı bir nesil yetiştirmek, tarihte az kişiye nasip olmuş bir meziyettir." (Bkz. Sehâvî, Şemsuddin Muhammed b. Abdurrahman, *el-Cevâhiru ve'd-Durer fi Tercemeti Şeyhi'l-İslam İbn Hacer*, thk. İbrahim Bâcis, (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1999), 3: 1222.)

²⁴ Nitekim Ebû's-Şeyh, İbn Mende'ye hem hoca hem de talebe olmuştur.

²⁵ Aişe bt. Hasan b. İbrahim el-İsbahâniye el-Verkâniyye (ö.460/1068); künyesi Ümmü'l-feth'tir. İsfahân'ın Verkân köyünde doğmuştur. İbn Mende'nin imla meclislerinde hazır olmuş ve ondan hadis imla etmiştir. Muhammed b. Cişnis, Abdülvâhid b. Şâh ve daha başkalarının hadis meclislerinden de faydalanmıştır. Kendisinden de Hüseyin b. Abdülmelik el-Hallâl ve Hâfız İsmail b. Muhammed gibi âlimler rivâyette bulunmuşlardır. Kaynaklarda Âlime, Müsnide, Sâlihe gibi vasıflarla zikredilmiştir. Ayrıca vaaz ve nasihatlerinin bayanlarda müessir olmasından dolayı da ona el-Vâize denilmiştir. 460/1068 yahut

bt. Ebû Sa'd et-Temîmiyye (ö.?)²⁶ de bulunmaktadır.

1.3. Rihleleri

Hadis elde etmek uğruna yapılan yolculuklar sahâbe çağında başlamış, tâbiîn döneminde zirveye ulaşmıştır. Zira o günün koşullarında farklı bölgelerde yaşayan sahâbe topluluğuna müracaat etmeden Resûlullah'ın (s.a.s.) ciddi manada hadislerinin toplanması mümkün değildi.²⁷

İbn Mende de bu es-Sevâdu'l a'zamin (büyük kalabalığın) açtığı çığıra uyup sefer meşakkatlerine katlanma pahasına birçok yere rihle yapmıştır. Nitekim meşhur Dimaşk tarihçisi İbn Asâkir (ö.571/1175) onu rihle sahibi seyyâhlardan biri olarak tanıtmıştır.²⁸ Zehebî de onun seyyahların efendisi olduğunu şu sözleriyle açıklamaktadır: "Hıfz ve itkan sahibi olup İbn Mende'den daha çok hadis rivâyet eden ve ondan daha çok rihle yapan birini tanımamaktayım."²⁹ Suyûtî (ö.911/1505) ise Zehebî'den naklen bir dalda/branşta, ilimde veya sanatta öne çıkanların listesini vermekte ve İbn Mende'yi de en çok ilmî seyahat edenlerden biri olarak listeye dâhil etmektedir.³⁰ Muasır Ömer el-Mukbil de onun büyük bir seyyah olduğunu teyit etmek için şu sözleri sarf etmektedir: "İbn Mende'nin rihleler düzenlediği şehirlerin haritası çizilse görülecektir ki neredeyse o, devrin

463/1071'de 80 yaşındayken İsfahân'da vefat etmiştir. (Bkz. Ebû Musa el-Medîni, Muhammed b. Ömer el-İsfahânî, *Zikru'l-İmâm Ebî Abdillâh bin Mende*, thk. Âmr Hasan Sabrî, (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyyeti, 2004), 94; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 13: 433; a.mlf., *el-İber*, 2: 311; İbnu'l-İmâd, Ebu'l-Felâh Abdulhay el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, thk. Mahmud Arnâvût, (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1986), 5: 256.)

²⁶ Kerîme bt. Ebû Sa'd Abdürrahman b. Ömer b. Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Sehl b. Mumceh b. Mübarek et-Temîmiyye (ö.?): Künyesi Ümmü'l-kirâm'dır. İbn Mende'nin hadis meclislerinden faydalanmış ve ondan rivâyette bulunmuştur. Kerîme et-Temîmiyye'nin ne zaman vefât ettiği bilinmemekle birlikte 447/1055 yılına kadar hayatta olduğu bilinmektedir. (Bkz. Ebû Musa el-Medîni, *Zikru'l-İmâm Ebî Abdillâh bin Mende*, 42, 93; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 12: 500.)

²⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *er-Rihle fi talebi'l-hadîs*, thk Nûruddîn İtr, (Beyrut: Dâru'l-kutubu'l-ilmîyye, 1975), 18; İbrahim Hanek, *Ebu Hafis Ömer B. Şâhîn'in Hayatı, Eserleri Ve Hadis İlimindeki Yeri* (Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi, 2015), 14.

²⁸ İbn Asâkir, Takıyyuddîn Ebu'l-Kasım Ali b. Hasen b. Hibetullah, *Târîhu Dimaşk*, thk. Amr b. Ğarâme el-Amravî, (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1995), 52: 29.

²⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 12: 499.

³⁰ Suyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, thk. Hamdî ed-Demirdâş, (b.y., Mektebetü Nazâr Mustafa el-Bâz, 2004), 87-88.

İslam coğrafyasının üçte ikisini gezmiştir."³¹

İbn Mende, 329/940 veya bir yıl sonra, 19 yaşındayken, ilmî seyahatlerine başlamıştır. İslam dünyasının doğusuna ve batısına iki defa rihleler düzenleyen İbn Mende, ilmî seyahatleri kırk altı yıl sürmüştür.³² O, bu zaman zarfında dönemin belli başlı ilim merkezleri olan Mekke, Medine, Kudüs, Mısır, Bağdat, Buhâra, Beyrût, Bîkend, Dımaşk, Kûfe, Kulzum, Kayseriye, Tûs, Tucîb, Tinnîs, Humus, İskenderiye, Gazze, Merv Nişâbûr, Hemezân, Trablus, Seydâ ve daha başka yerleri gezmiş ve oralardaki hâfızlardan hadis tahsil etmiştir.

Ömrünün yarısını ilmî seyahatlerde geçiren İbn Mende, ancak kırk altı yıl aradan sonra seyahatlerini tamamlayıp 375/985 yılında 65 yaşındayken memleketi İsfahân'a geri dönmüştür. Beraberinde de "50 büyük cilt demek olan 50.000 cüz", bazı çağdaşlarının ifadesiyle 40 deve yükü kitap getirmiştir."³³

İbn Mende, bu hareketli dönemin yani çok rihle edenlerin son temsilcisi kabul edilir.³⁴ Zira ondan sonra "(IV/X. asırdan sonra) rihle geleneği kısmen devam etmiştir. Büyük hadis mecmualarının tasnif edilmesinin ardından V/XI. yüzyılın ortalarından itibaren medreselerin, VI/XII. yüzyılın ortalarından itibaren dâru'l-hadislerin kurulmasıyla ilim yolculuğuna çıkma âdeti sona ermiştir."³⁵

2. Eserleri

İbn Mende'nin, tefsir, hadis, kelâm, tarih, ricâl ve biyografi sahasında önemli eserleri bulunmaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla toplam 38 eser vücuda getirmiştir. Bunlardan basılmış olanlar sırasıyla tanıtılacak ve onlarla ilgili bilgi sunulacaktır.³⁶

³¹ Mukbil, Ömer b. Abdullah b. Muhammed, *Menhecu'l-Hâfiz Ebû Abdillâh İbn Mende fi'l-Hadîs ve Ulûmihi*, (Riyad: Mektebetu Dâri'l-Minhâc, 2010), 75.

³² Ebû Musa el-Medîni, *Zikru'l-İmâm Ebû Abdillâh bin Mende*, 36; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 12: 500; a.mlf., *Mîzânu'l-i'tidâl*, 3: 479; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânu'l-mîzân*, 5: 71.

³³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 12: 503; a.mlf., *Mîzânu'l-i'tidâl*, 3: 479; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânu'l-mîzân*, 5: 71; M. Yaşar Kandemir, "İbn Mende Ebû Abdillâh", 20, 178.

³⁴ Zehebî, *Tezkiratu'l-huffâz*, 3: 158; Suyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 408 - 409.

³⁵ İbrahim Hatiboğlu, "Rihle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yay., 2006), 35: 107.

³⁶ Ne var ki İbn Mende kitap telif etmekle kalmamış ayrıca eserlerini ileriki zamanlara tevarüs ettirmek için çağında pek yaygın olmayan sandık ve dolap kullanmak suretiyle bir takım önlemler de almıştır. (Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 14: 33.)

2.1. Kitâbü'l-Îmân:

İbn Mende'nin üslûbu ve metodu açısından orijinal bulunan en meşhur eseridir.

Müellif elyazma nüshanın 6. cüz'ü dışındaki cüz'lerde ilgili eseri *Kitâbü'l-Îmân alâ'l-ittifâk ve't-teferrüd* olarak adlandırmakta; 6. cüz'de ise "resm" kaydını ekleyip *Kitâbü'l-Îmân alâ resmi'l-ittifâk ve't-teferrüd* diye isimlendirmektedir.³⁷ Nitekim bu eserde olduğu gibi daha başka eserlerinde de onun "alâ resmi'l-ittifâk ve't-teferrüd" tabirini kullandığını müşahede etmekteyiz.³⁸ O, eserindeki bu kayıtlarla şu manaları kastetmektedir:

İttifak: Bu kelimeyle, eserinde kullandığı hadisin Buhârî ve Müslim'in ittifakıyla tahrîc edilmiş olmasını kastetmektedir.

Teferrüd: Kullandığı hadisin Buhârî ve Müslim'den veya diğer hadis imamlarından (Ebû Dâvûd, Nesâî ve et-Tirmizî) birinin yalnız olarak rivâyet etmesini amaçlamaktadır.

Resm: Kullandığı hadisin Buhârî ve Müslim'in birlikte veya ikisinden birinin veyahut diğer muteber hadis imamlarının şartlarına uygun -ki bu şartlar tüm İslâm hukukçularına göre sahih hadisin şartlarıdır-³⁹ olmasını kastetmektedir. Zira o, rivâyet ettiği bazı hadislerin ardından bunların Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Nesâî ve Tirmizî'nin eserlerinde de bulunduğunu ve onların şartlarına uygun olduğunu belirtmektedir. Bunu da bazen "resm" tabiriyle ifade etmektedir.⁴⁰ Mesela alâ resmi'l-cemâat,⁴¹ alâ resmi'l-Buhârî,⁴² alâ resmi Müslim,⁴³ alâ resmi Ebû Dâvûd,⁴⁴ alâ resmi'n-Nesâî⁴⁵ ve alâ resmi't-Tirmizî⁴⁶ gibi ifadelerle *Kütüb-i Hamse* müelliflerine atıfta bulunmaktadır.

³⁷ Fukayhî, İbn Mende'nin *Kitâbü'l-Îmân'ına yazdığı* mukaddime, 80.

³⁸ Mesela Tevhîd kitabını, *Kitâbü't-Tevhîd ve İsbâtu's-Sıfât... alâ'l-ittifâk ve't-Teferrüd* ve Tahâret kitabını da *et-Tahâretü bi'l-ittifâk ve't-teferrüd alâ resmi ehli'l-ma'rifeti bi'l-esâr ve sahîhi'l-ehbâr* diye adlandırmaktadır.

³⁹ İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 140.

⁴⁰ Fukayhî, İbn Mende'nin *Kitâbü'l-Îmân'ına yazdığı* mukaddime, 81.

⁴¹ İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân*, 2: 574.

⁴² İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân*, 2: 855.

⁴³ İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân*, 2: 874.

⁴⁴ İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân*, 2: 796.

⁴⁵ İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân*, 2: 572.

⁴⁶ İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân*, 2: 796.

Eserde imanın mahiyeti, kısımları, imanla İslâm arasındaki ilişki imanın altı esası, kelime-i tevhidin önemi, oruç, zekât, hac, cihad, Allah ve peygamber sevgisinin imanla ilgisi, vesvese ve iman, Ehl-i Kitabın imanı, büyük günah işleyenlerin imanı, Hz. Peygamber'in bildirdiği bazı hususlarla kıyametten önce ve sonra meydana geleceğini haber verdiği olaylara inanmak gibi konular yer almaktadır.⁴⁷ Eserde hemen hemen bütün itikadî konularla ilgili rivâyetlere yer verilmesinin yanı sıra onların sistematik bir biçimde tanzimi, bol oluşları ve zikredilen rivâyetlerin diğer muteber hadis imamları tarafından da tahrîc edilip edilmediğine temas edilmesi ve hadislerin farklı tarîk ve vecihlerinin verilmesi gibi hususlar eserin temayüz ettiği özelliklerden birkaçıdır. Bundan dolayıdır ki eser bu minvâl üzere te'lîf edilen kitapların en muhtevâlısı kabul edilmektedir.⁴⁸ Zira eserde 109 konu başlığı altında 1089 rivâyet senetli olarak yer almaktadır.

Eserine besmele, hamdele ve salvele ile iftitahtan sonra - bir mukaddimeye yer vermeden - hemen birinci bâba geçen İbn Mende⁴⁹ bâb başlıklarını çoğu zaman hadislerden seçtiği ibârelerle tanzim ederken aynı zamanda itikadî bir meselenin vücûbiyetine de temas etmeye özen göstermektedir. Ayrıca bâb başlıklarını kendi itikadî görüşlerini belirtecek tarzda şekillendirmektedir. Bunun içindir ki Buhârî hakkında "Buhârî'nin fikhî görüşleri bâb/konu başlıklarındadır"⁵⁰ denildiği gibi İbn Mende hakkında da "İbn Mende'nin itikadî görüşleri tercemelerindedir" denilebileceğini düşünürüz.⁵¹

İbn Mende, bazen bir hadisi ilgisi dolayısıyla muhtelif bâblarda tekrarlamakta; fakat tekrarladığı hadisi takti' etmeden, tam metnini, farklı rivâyetlerini ve daha başka tarîklerini de vermektedir. Bu kabilden meşhur Cibrîl Hadis'ini eserinin ilk 9 bâbında tekrarlamaktadır.⁵²

İbn Mende birleştirdiği senetler arasına müşterek hocadan sonra (ح) harfini kullanmaktadır. Ayrıca İbn Mende zikrettiği hadisin farklı senetlerini verdikten sonra metni tekrar etmeyip "nahvehû" ve "ve zekere'l-hadîs" demekle yetinmekte ve "ve zekere'l-hadîs" ibaresinden önce hadisin baş tarafından bir pasaj da zikretmektedir.⁵³

⁴⁷ Kandemir, "İbn Mende Ebû Abdullah", 20: 179.

⁴⁸ Fukayhî, İbn Mende'nin *Kitâbü'l-Îmân'ına yazdığı* mukaddime, 106.

⁴⁹ İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân*, 1: 116.

⁵⁰ İsmail Lütü Çakan, *Hadîs Edebiyatı*, 81.

⁵¹ Fukayhî, İbn Mende'nin *Kitâbü'l-Îmân'ına yazdığı* mukaddime, 106.

⁵² İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân*, 1: 116- 153.

⁵³ İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân*, 1: 133, 135, 136,2 734.

İbn Mende, Buhârî,⁵⁴ Müslim,⁵⁵ Nesâî,⁵⁶ Ebû Dâvûd ve Tirmizî'nin eserlerinde yer alan hadisleri verirken bu duruma dikkatleri çekmektedir.⁵⁷ Zira o, bazen üçüncü hocasında onlarla birleşmektedir.⁵⁸

O, eserinin adında zikrettiği "alâ resmi'l-ittifâk ve't-teferrüd" şartına sadık kalmış ve eserindeki rivâyetlerin ekseriyeti ya ittifakla yahut da teferrüd olarak hadis kitaplarında tahrîc edilmiş olanlardan seçmiştir. Nitekim eserde zikredilen 1089 rivâyetin kahir ekseriyeti *Sahîhayn, Sünen-i Erba'a* (Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce) ve Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i gibi muteber eserlerde de yer almaktadır.⁵⁹ Böylece eser, bu kitaplar üzerine yazılmış bir çeşit müstahrec niteliğindedir.

Ayrıca İbn Mende'nin bu eserin önemli bir özelliği de şu olsa gerektir: O, neredeyse bütün itikad yüklü rivâyetlerin pek çok varyantlarını, çeşitli isnadlarla ve farklı lafızlarla bir araya toplayıp, Kelam ilminin hangi mevzusuna dâhilse o bölüme yerleştirmiştir. Böylece bütün Kelam konularıyla ilgili sened ve metinler hep birden göz önünde tutulmuş ve değerlendirilmeye hazır hale getirilmiştir.

Eserin Baskıları ve üzerinde yapılan çalışma:

Eser üzerine 1398/1978 yılında, Mekke el-Melik Abdülaziz Üniversitesi Usûlüddîn Fakültesinde Ali Muhammed Nâsır Fukayhî tarafından "*İbn Mende ve Kitâbü'l-Îmân*" adlı değerli bir doktora çalışması yapılmıştır. Fukayhî başta İbn Mende'nin yaşadığı asrın siyasi, sosyal ve kültürel ortamı hakkında değerlendirmelerde bulunmuş, sonra da müellifin hayatı ve eserleri hakkında bilgi vermiştir. Daha sonra eseri tanıtarak tahkik geçmiştir. Ayrıca o, her konunun bitiminde dipnotta "et-Ta'lîk" başlığıyla; konuyla ilgili - varsa - âyetleri ve başka eserlerdeki hadisleri de eklemekte, müellifin zikrettiği hadislerin buldukları bâbta zikrediliş sebepleri ile hadislerin muhtevasını detaylı bir şekilde açıklamaktadır.

Fukayhî tarafından metni tahkik edilen, hadisleri tahrîc edilen ve dipnotlarla zenginleştirilen eser, 1401/1981 yılında Medine'de; 1406/1985

⁵⁴ İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân*, 1: 158-9.

⁵⁵ İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân*, 2: 916.

⁵⁶ İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân*, 1: 248.

⁵⁷ İbn Mende, *Kitâbü'l-Îmân*, 1: 152, 369, 2, 573, 795.

⁵⁸ Fukayhî, İbn Mende'nin *Kitâbü'l-Îmân'ına yazdığı* mukaddime, 107.

⁵⁹ Fukayhî, İbn Mende'nin *Kitâbü'l-Îmân'ına yazdığı* mukaddime, 108.

ve 1047/1987 yıllarında da Beyrut'ta üç cilt halinde yayımlanmıştır.⁶⁰

2.2. Kitâbü't-Tevhîd:

Tam adı *Kitâbü't-Tevhîd ve ma'rifeti esmâillâhi azze ve celle ve sıfâtihî ale'l-ittifâk ve't-teferrüd*'tür. İbn Mende bu eserinde de zikrettiği hadislerin mu'temed hadis kitaplarında ittifakla veya teferrüden tahrîc edildiklerine dikkatleri çekmek üzere eserinin adına "*ale'l-ittifâk ve't-teferrüd*" kaydını eklemiştir.

132 konu başlığı altında senedleriyle birlikte zikredilen 914 rivâyette genel hatlarıyla Allah Teâlâ'nın vahdâniyeti, ulûhiyeti, isimleri ve sıfatları incelenmekte, her konu âyet, hadis ve selef âlimlerinin sözleriyle açıklanmaktadır.⁶¹

Kitabın muhtevası:

Kitâbü't-Tevhîd, üç kısımdan oluşmaktadır: Birinci kısım; Allah Teâlâ'nın vahdâniyeti ve rubûbiyeti ile ilgili âyet ve hadislere tahsis edilmiş olup eserin ilk cildini oluşturmaktadır. Besmele, hamdele ve salvele ile iftitahtan hemen sonra tevhid konusuna geçen İbn Mende, birinci bâb başlığını İhlâs suresinden iktibasla oluşturmakta ve altında ilgili rivâyetlere yer vermektedir. Böylece o, eserin ilk bâbında Allah'ü Teâlâ'nın ulûhiyeti, rubûbiyeti, isimleri ve sıfatları ile ilgili vahdâniyetine telmihte bulunmaktadır. Eserin bu konulardan müteşekkil olduğu hatırlandığında da müellifin âdete bir bâbta bütün bir eseri özetlediği düşüncesi okuyucuyu sarmaktadır. Eserin bundan sonraki 2-19 arası bâblarında; müellif, kâinattaki bütün varlıklarda müşâhede edilen ince sanat ve sağlam düzenin ancak Allah'ın varlığı ve birliğiyle açıklanabileceğine dikkatleri çekmekte ve ilgili âyet ve hadisleri kaydetmektedir. Müellif, eserinin 20-37 arası bâblarında da Hz. Âdem'in (a.s.) topraktan yaratılmasının yanı sıra nutfenin ana rahminde geçirdiği evreler, insanın işiten ve gören bir varlık olması, hastalıklara maruz kalması ile fakirlik ve zenginlik gibi durumların ancak bir hâkimi mutlak tarafından gerçekleşebilecek olaylar olduklarını ifade etmekte ve bunları izah eden âyet, hadis ve selef âlimlerin sözlerine yer vermektedir. Peygamberlerin davetine muhatap olmayan insanların bile fitrî bir kabiliyetle Allah'ın varlığına ve birliğine delil getirmeleri vacip olduğunu kabul eden İbn Mende, 38. bâbı bu konuya tahsis etmekte ve Hz. İbrahim'i(a.s.) model göstermektedir. Allah'ın varlığına ve birliğine dair istidlâlde hataya düşen kimselerin muannit kâfirler olduklarını kabul eden

⁶⁰ Kandemir, "İbn Mende Ebû Abdullah", 20: 179.

⁶¹ Kandemir, "İbn Mende Ebû Abdullah", 20: 179.

İbn Mende bu görüşünü 39. bâbta dile getirmektedir.

İkinci kısım; Esmâ-i Hüsnâ'ya tahsis edilmiş olup matbu eserin ikinci cildini oluşturmaktadır. Nitekim İbn Mende eserinin 40-105 bâblarında Esmâ-i Hüsnâ ile ilgili âyet, hadis ve eserleri etraflı bir şekilde ele almaktadır.

İbn Mende Esmâ-i Hüsnâ'dan bazı isimlerin Cenâbı Hakkı'n zâtına mahsus olduğunu ve mecâzen de olsa başkaları için kullanılamayacağını belirttiği gibi yine onlardan bazılarının da ödünç yani mecâz ve istiâre yoluyla başkaları için de kullanıldıklarına dikkatleri çekmekte ve zikrettiği isimlerin hangi kategoriye dâhil olduklarını belirtmeye çalışmaktadır. Mesela Allah'ü Teâlâ'nın hususî isim ve sıfatlarından Allah, er-Rahmân ve el-Hamîd gibi isimleri zikretmekte ve bunların Cenâbı Hakk'ın zâtına mahsus olduklarını, mecâzen de olsa başkalarına atfedilemeyeceğini belirtmektedir.⁶²

Yine Allah (c.c.) tarafından insanlara ödünç olarak lütfedilen isim ve sıfatlarından rahîm, rabb, selâm ve azîz gibi isimleri zikretmekte ve bunların Cenâbı Hakk'ın dışındaki mahlûklar için de kullanıldıklarını ancak mahlûklar hakkında kullanıldıklarında bir nevi mecâz ve istiâre manasında olduklarını açıklamaktadır.⁶³

İbn Mende "Ben Rahmân'ım; rahmi (akrabalı) ben yarattım, ona kendi ismimden (türemiş) bir isim verdim."⁶⁴ Hadisine istinaden bütün ilâhî fiillerin, ilâhî isimlerden müştak (türemiş) olduğunu belirtmektedir. Şu halde Allah'ın isimleri ile fiilleri arasında yakın bir ilgi bulunmaktadır. O'nun isimleri fiillerine kaynaklık etmektedir. Yani fiiller isimlerden alınmıştır. Meselâ yahluku (yaratma) fiili el-Hâlık isminden, yertzuku (rızklandırma) fiili er-Rezzâk isminden, yine yeb'asu (öldürdükten sonra tekrar diriltme) fiili el-Bâ'is isminden gelmektedir. Ayrıca mahlûklar için bu durumun tam aksi söz konusudur. Zira onların isimleri fiillerinden türemektedir.⁶⁵ Meselâ şefkatli ve merhametli olan bir insana rahmet fiiline nisbeten ona rahîm denilir yani ismini fiilinden almakta;⁶⁶ Cenâb-ı Hâkk'ın ise rahmet fiilleri isminden sadır olmaktadır.

Allah'ın isimlerini naslara ve sahâbeden nakledilen mevkûf⁶⁷

⁶² İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd*, 2: 14, 47, 108,

⁶³ İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd*, 2: 51, 47, 68, 71.

⁶⁴ Müsned, 16: 286.

⁶⁵ İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd*, 2: 47.

⁶⁶ İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd*, 2: 51.

⁶⁷ İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd*, 2: 77, 110.

rivâyetlere dayanarak isbat etmeye çalışan İbn Mende, zaman zaman isimlerle ilgili beyan sadedinde selef âlimlerin görüşlerine⁶⁸ yer verdiği gibi kendi görüşlerini de belirtmektedir.⁶⁹ Ayrıca o, eserinin pek çok yerinde "ehl-i te'vîl bu isimle ilgili şöyle demektedir" diyerek bazı kaynaklara işaret etmektedir.⁷⁰ İşaret edilen kaynaklara mürâcaattan sonra onun "ehl-i te'vîl"den maksadının müfessirler olduğu anlaşılmaktadır.⁷¹ O, esmâ bahsini Esmâ-i Hüsnâ'nın teker teker sayıldığı "ihşâ" hadisiyle⁷² sonlandırmaktadır.⁷³

Üçüncü kısım; Allah'ü Teâlâ'ya naslarda yani âyet ve hadislerde nisbet edilen haberî sıfatlara ayrılmış olup eserin üçüncü cildini oluşturmaktadır. Nitekim İbn Mende eserinin 106-132 arası bâblarında haberî sıfatlarla ilgili âyet, hadis ve mevkûf eserleri kaydetmektedir.

Haberî sıfatlarla⁷⁴ ilgili bir mukaddime ile başlayan müellifin burada kaydettiği bazı bilgiler şöyledir: o, haberî sıfatlarla ilgili hadislerin tamamının Kur'ân'a uygun olduklarını; bunun yanı sıra hepsinin mütevatir olduğunu ve sahâbe döneminden itibaren kendi zamanına kadar halefler seleflerinden nakledip durduklarını ve onların naslarda belirtilen haberî sıfatlara karşı iman ve teslimiyet içinde olduklarını belirtmektedir. Kur'ân ve sahih hadislerde Allah'a (c.c.) nisbet edilen bu sıfatların te'vîl, teşbîh, temsîl ve kıyası yapılmaksızın naslarda geçtiği şekilde kabul edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Ayrıca Kur'ân ve sahih hadislerde Allah'a nisbet edilen bu sıfatların tamamı ezeldir ve bunlar O'nun ne ayındır ne de gayıdır. Hangi maksat ve te'vîlle olursa olsun kim bu sıfatlardan birini inkâr etse kâfir olduğu gibi, bu sıfatlardan birinin hâdis/önceden yok iken daha sonra var olduğunu belirten kimse de şüphesiz teşbihe düşüp fâsık olduğunu belirtmiş olur. Allah'ın yüce zâtına atfettiği ve Hz. Peygamber'in (s.a.s.) de insanlara haber verdiği sıfatları vahyin ilk muhatapları olan Arap sahâbîler tarafından anlaşılmış ve hiçbir te'vîle de ihtiyaç duyulmamıştır. Allah'ü Teâlâ'yı niteleyen bu sıfatlardan bir kısmının mahlûkâta da bulunması Hâlık ile mahlûkun benzerliğini gerektirmez. Zira bu sıfatlar mahlûklarda bâkî değil, fânîdir. Hâlık'ta ise kadîm ve bâkî'dir. Ayrıca bu sıfatlar Allah (c.c.) tarafından insanlara ödünç ve mecâz olarak lütfedilmiştir. Evet, burada sadece isim

⁶⁸ İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd*, 2: 62, 91.

⁶⁹ İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd*, 2: 21.

⁷⁰ İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd*, 2: 51, 60, 64, 84, 169.

⁷¹ Fukayhî, İbn Mende'nin *Kitâbü't-Tevhîd'ine yazdığı ta'lik*, 2: 48.

⁷² Tirmizî, *De'avât*, 82 (nr. 3507).

⁷³ İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd*, 2: 205-6.

⁷⁴ Kur'ân-ı Kerim ve hadis-i şeriflerde varid olan, sadece işitme (sem') ve haber yoluyla sabit olan ilâhî sıfatlara haberî sıfatlar (haber sıfatları) denilir. (Bkz. Ömer Aydın, "Haberî Sıfatları Anlama Yolları", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 0/1 (Nisan 2002): 133.)

benzerliği söz konusudur...⁷⁵

İbn Mende, haberî sıfatları açıklarken konu ile ilgili âyet ve hadisleri delil olarak zikrettiği gibi sahâbe görüşlerine de yer vermektedir.⁷⁶ Ayrıca o, teşbihi reddetmesine karşın zaman zaman teşbihi andıran bir takım ibareler kullanmaktadır. Meselâ âyet ve hadislerin zâhiri manalarına dayanarak Allah'ın Arş'ın fevkinde bulunduğunu sarâhaten zikretmesi gibi.⁷⁷

Fukayhî tarafından metni tahkik edilen, hadisleri tahrîc edilen ve dipnotlarla zenginleştirilen eserin birinci cildi 1405/1985, ikinci cildi 1409/1988 ve üçüncü cildi de 1413/1992 yılında Medine'de neşredilmiştir. Fukayhî, diğer neşirlerde görülmeyen bir usulle her konunun bitiminde hadislerin muhtevasını oldukça geniş bir şekilde açıklamakta ve rivâyetlerin sıhhat derecesini belirtmektedir.⁷⁸

2.3. er-Red ale'l-Cehmiyye:

İbn Mende'nin akaide dair bu eseri, ilâhî sıfatlar konusunda selef (sahâbe, tâbiîn ve tâbiû't-tâbiîn) akîdesiyle bağdaşmayan Cehmiyye mezhebine reddiyedir.

Allah'ın yed (el), vech (yüz), kadem (ayak) gibi sıfatlarını konu edinen âyet ve hadisleri bir arada toplamakta ve bunların nasıl anlaşılması gerektiğini izah etmek için de sahâbe ve tâbiîn'in görüşlerine yer vermektedir. Ayrıca kendisi isbat mezhebine meyyâl, tenzîh mezhebine muarız olduğundan,⁷⁹ haberî sıfatların te'vîl edilmeden kabul edilmesi gerektiği hususunu ara sıra dile getirmektedir.⁸⁰ Böylece o, bu sıfatların zahirî manalarının alınamayacağını bilakis bunların akla uygun bir biçimde te'vîl edilmesini savunan ve neticede de sıfatları inkâr etme hatasına düşmüş olan Cehmiyye'yi de tenkid etmeyi hedeflemektedir. Şu ifade edilmelidir ki o, hiçbir itikadî fırkanın ismini zikretmemekte; fakat ilgili eserinin adından, kastettiği fırka anlaşılmaktadır. Ayrıca o, eserinde haberî sıfatların yanında "bezm-i elest"e ilahî emirle muhatap olan insanların ruh,

⁷⁵ İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd*, 3: 7.

⁷⁶ İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd*, 3: 43, 49.

⁷⁷ İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd*, 3: 185-192.

⁷⁸ Kandemir, "İbn Mende Ebû Abdullah", 20: 179.

⁷⁹ İsbat mezhebi ayet ve hadislerde geçen el, yüz, göz, parmak gibi haberî sıfatları te'vilsiz Allah'a isnâd edenlere; tenzîh mezhebi ise bunları te'vîl edenlere verilen addır. (Salahattin Polat, *Hadis Araştırmaları*, 4. Baskı, (İstanbul: İnsan Yay., 2012), 64, 47 no'lu dipnot.)

⁸⁰ İbn Mende, *er-Redd ale'l-Cehmiyye*, thk. Ali b. Muhammed b. Nâsır el-Fukayhî, 3. Baskı, (Medine: Mektebetü'l-Ğurabâü'l-eseriyye, 1994), 68, 94, 102.

beden, akıl ve idrak durumlarıyla birlikte verdikleri cevabı da me'sûr rivâyetler ışığında izaha çalıştığı görülmektedir.⁸¹

Konuların ve bâbların tertibinde tam düzenli bir sisteme sahip olmayan *er-Redd ale'l-Cehmiyye* kırk civarında bâbtan oluşmaktadır. Şöyle ki müellif, kitabına "Yükşefu an sâk" (Kalem 68/42) âyetinin farklı kırâatleri ile sahâbe ve tâbiînin te'viliyle ilgili ihtilaflarının yanı sıra ilgili hadis ve me'sûr rivâyetleri zikretmekle başlamaktadır.⁸² Ardından zât-ı ilâhiyeye nisbet edilen kadem sıfatını âyet ve hadislere dayanarak ispata çalışmaktadır.⁸³ Sonra da "kâlû belâ" mîsakiyle ilgili birkaç bâb zikretmektedir.⁸⁴ Daha sonra da tekrar eserin asıl mevzusuna dönüp yed, kabz ve vech sıfatlarıyla ilgili âyet, hadis ve eserleri kaydetmektedir.⁸⁵

Eserde bâb başlıkları çoğu zaman müteşâbih âyet-i kerîme ve hadislerden seçilen ibârelerle tanzim edilmektedir. Yani İbn Mende, işleyeceği âyeti ve hadisi belirtmek üzere bunlardan iktibâsta bulunup "bâbün fi kavlihî Teâlâ... ve zikri kavli'n-Nebî ..." demekte bazen de bunlardan biriyle iktifâ edip sadece âyetin veya sadece hadisin iktibâsını vermektedir. Ayrıca "Zikru haberin âher yedüllü alâ mâ tekaddeme..." (geçen konuyu pekiştirecek başka bir haberin îrâdı) gibi ibârelerle alt başlıklar da açmaktadır. Bazen de bâb başlığında hadise telmihte bulunur sonra da kimlerin kanalıyla rivâyet edildiğini belirtir fakat metnini vermeden hadisin sâbit olmadığına hükmederek geçmektedir.⁸⁶ Maamafih İbn Mende'nin, bütün bâb başlıklarıyla ilgili genel geçer bir ibâresi olmadığı ve neredeyse onun, her bir bâb başlığı için farklı lafızlar kullandığı konusunun vuzuh kazandığını belirtmekte fayda vardır.

İbn Mende, bâb başlıklarının aksine konu içerisinde eserin üslûbuna, sibak ve siyâkına özen göstererek önce ilgili âyetleri sonra hadisleri daha sonra da sahâbe ve tâbiînden aktarılan me'sûr rivâyetleri kaydeder. O, tefsire etki eden kırâat farklarını zikrederek âyetin anlam zenginliğinden farklı neticelere ulaşmanın mümkün olacağına dikkatleri çekmektedir.⁸⁷ Bunu, hadisleri verirken de uygulamakta; bu düşünceyle zikrettiği hadisin birçok tarîkini ve muhtelif lafızlarını vermeye çalışmaktadır. Ayrıca o, önce sahih kabul ettiği yani Buhârî, Müslim ile diğer muteber hadis imamlarının

⁸¹ İbn Mende, *er-Redd ale'l-Cehmiyye*, 53-67.

⁸² İbn Mende, *er-Redd ale'l-Cehmiyye*, 35-40.

⁸³ İbn Mende, *er-Redd ale'l-Cehmiyye*, 41-46.

⁸⁴ İbn Mende, *er-Redd ale'l-Cehmiyye*, 53-67.

⁸⁵ İbn Mende, *er-Redd ale'l-Cehmiyye*, 67-103.

⁸⁶ İbn Mende, *er-Redd ale'l-Cehmiyye*, 64,

⁸⁷ İbn Mende, *er-Redd ale'l-Cehmiyye*, 37, 39, 60.

rivâyet ettikleri hadislere yer vermekte; daha sonra da zuafâ ve metrûk olan kimselerin rivâyetlerini mütâbeat ve istişhâd olarak zikretmekte ve bunların za'fiyetlerine de dikkat çekmektedir.⁸⁸

Ayrıca konuyla ilgili sahâbe ve tâbiünden nakledilen me'sûr rivâyetleri kaydetmenin yanı sıra sonraki devir imamların görüşlerini de kaydetmeyi ihmal etmemektedir.⁸⁹ Kendisine ait görüşleri ise, "Kâle Ebû Abdullah" girişle vermektedir.⁹⁰

Buhârî ve Müslim'in birlikte eserlerine aldığı hadisi verecek olursa, bu durumu açıklayarak "sâbitun bi'l-ittifâk" tabirini kullanmaktadır.⁹¹ Bunun yanı sıra o, zayıf hadisleri dikkatleri çekmekte ve bazen de gerekçe belirtmektedir.⁹² Ayrıca o, farklı isnadla gelen metin için senedin değiştiği yere ح/ha harfi koyarak bu durumu izaha çalışmaktadır.⁹³

er-Redd ale'l-Cehmiyye, 90'dan fazla hadis ve eser içermektedir.⁹⁴

Ali b. Muhammed b. Nâsır el-Fukayhî tarafından tahkik, ta'lik tahrîc ve birkaç fihristi yapılan eser, orijinal adıyla 1414/1994 yılında Medine'de tek cilt halinde neşredilmiştir.

2.4. Müsnedü İbrâhîm b. Edhem ez-Zâhid:

İbn Mende, tanınmış bir âlimin rivâyet zincirinde yer aldığı hadisleri bir kitapta toplama geleneğine uyarak zâhid ve sûfi olan İbrahim b. Edhem'in rivâyet ettiği hadisleri müstakil bir eserde derlemiş ve *Müsnedü ehâdisi İbrâhîm b. Edhem ez-Zâhid*⁹⁵ (*Cüz'ün fîhi ehâdisi İbrâhîm b. Edhem ez-Zâhid*)⁹⁶ ismini vermiştir.

İbn Mende, eserde İbrâhîm b. Edhem'in (ö.161/778) hayatıyla ilgili kısa bilgi vermenin⁹⁷ yanında Süfyan es-Sevrî, Mâlik b. Dînâr, Evzâî, Yahyâ b. Saîd el-Ensârî ve Ebû Hanife gibi simalardan çoğunlukla da terğîb, terhîb ve

⁸⁸ İbn Mende, *er-Redd ale'l-Cehmiyye*, 35-40, 76-78.

⁸⁹ İbn Mende, *er-Redd ale'l-Cehmiyye*, 44-46, 48, 60-62,

⁹⁰ İbn Mende, *er-Redd ale'l-Cehmiyye*, 36, 37, 39, 42, 46,

⁹¹ İbn Mende, *er-Redd ale'l-Cehmiyye*, 36, 42, 73, 75.

⁹² İbn Mende, *er-Redd ale'l-Cehmiyye*, 46, 61, 64, 106.

⁹³ İbn Mende, *er-Redd ale'l-Cehmiyye*, 76, 80, 88, 91.

⁹⁴ Fukayhî, İbn Mende'nin *er-Redd ale'l-Cehmiyye*'sine yazdığı mukaddime, 27.

⁹⁵ Carl Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-arabî*, Trc. Abdülhalîm en-Neccâr, 3. Baskı, (Kâhire: Dâru'l-Meârif, ts.), 3: 229.

⁹⁶ Fuâd Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-arabî*, Trc. Mahmûd Fehmi Hicâzî, (Riyad: y.y., 1991), 1: 440.

⁹⁷ İbn Mende, *Müsnedü İbrâhîm b. Edhem*, thk. Mecdî es-Seyyid İbrahim, (Kahire: Mektebetü'l-Kur'ân, ts.), 18-19.

zühdle ilgili olan merfû' ve mevkûf rivâyetlerini kaydetmektedir.

Tasnîf sistemi gereğidir ki eserde rivâyetler arasında konu birliği gözetilmediği gibi hadislerin sıralanışında da belirli bir sistem takip edilmemektedir. Eserin rivâyet kısmı hamd, istiğfar, namaz ve meşhur niyet hadisiyle başlamakta; nihayetinde de İbrâhîm b. Edhem ile ilgili me'sûr rivâyetler yer almaktadır.⁹⁸

Eser, İbrâhîm b. Edhem'in 21 şahıstan rivâyet ettiği 51 hadis ve eseri ihtiva etmektedir. Ancak İbn Mende ile İbrâhîm b. Edhem arasındaki bazı râvilerin hadis uydurmakla suçlanması,⁹⁹ bazılarının cerh edilmiş olması, bazılarının da meçhul olması¹⁰⁰ eserin değerini düşürmektedir.

Eser, Mecdî es-Seyyid İbrahim tarafından Kahire'de neşredilmiştir. Kitabı neşre hazırlayan es-Seyyid metni tahkik etmiş, hadisleri tahrîc etmiş ve dipnotlar ilave etmiştir. Ayrıca düzenlediği farklı fihristlerle kitaptan yararlanmayı kolaylaştırmıştır.

2.5. Ma'rifetü's-sahâbe:

Eser, sahâbe biyografileri konusunda müstakil olarak te'lîf edilen en erken ve en muhtevalı eserlerden biridir.

Eserin tamamı 40 cüz'den fazla olduğu belirtilmektedir. Fakat günümüze sadece 37. ve 42. cüz'leri intikal etmiş bulunmaktadır.¹⁰¹ Bunlar da en iyi ihtimal ile eserin yarısından daha azına tekâbül etmektedir. Nitekim bu konuda eseri tahkik eden Âmir Hasan Sabrî şöyle demektedir; eserin elimizde mevcut bölümleri, kitabın yarısından daha azını oluşturmaktadır.¹⁰² Eserin mevcut bölümü elif harfiyle başlayan isimlerle başlamakta ve alfabetik olarak ش/şin harfine kadar devam etmektedir.¹⁰³ İsimlerden sonra künyeler bölümü başlamaktadır. Künyelerle ilgili bölüm de ح/hâ harfiyle başlayıp ص/sâd harfine kadar devam etmektedir.¹⁰⁴ ش/şin harfiyle başlayan isimlerden sonraki isimler bölümüyle, ح/hâ harfinden önceki ve ص/sâd harfinden sonraki künyeler bölümü kayıptır. Müellif erkeklerin biyografilerden sonra kadın sahâbîlerin biyografilerini zikretmektedir. Bu bölümde ise önce Hz. Peygamber (s.a.s.) ile ilgisi olan

⁹⁸ İbn Mende, *Müsnedü İbrâhîm b. Edhem*, 48-49.

⁹⁹ İbn Mende, *Müsnedü İbrâhîm b. Edhem*, 22, 23, 24.

¹⁰⁰ İbn Mende, *Müsnedü İbrâhîm b. Edhem*, 28, 31.

¹⁰¹ Kettânî, *Hadis Literatürü er-Risâletü'l-müstatrafe*, 255.

¹⁰² Âmir Hasan Sabrî, İbn Mende'nin, *Ma'rifetü's-sahâbe*'sine yazdığı mukaddime, 123.

¹⁰³ İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 174-829.

¹⁰⁴ İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 830-925.

olan kadın sahâbîleri tanıtmakta sonra da diğer kadın sahâbîlerin zikrine geçmektedir. Ancak diğer kadın sahâbîlerden ilk zikrettiği isim olan Esmâ bt. Ebû Bekr'den sonra hiçbir kadının tercemesi bulunmamaktadır.¹⁰⁵ Böylece kadın tercemelerinde hem isim hem de künye bölümünün kayıp olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁶

İbn Mende'nin sahâbîleri tanıtmak maksadıyla tasnif ettiği *Ma'rifetü's-sahâbe*'deki metodunu şöyle açıklayabiliriz: Eserin baş tarafı kayıp olup günümüze ulaşmadığından dolayı İbn Mende'nin metodunu açıklayan bir mukaddime yazdığı, hususi bir bölüm halinde Resûlullah'ın (s.a.s.) biyografisine yer verdiği ve eserine ilk önce kimleri tanıtmakla başladığı konusunda bir malumatımız yoktur. Fakat eserin günümüze ulaşan bölümleriyle birlikte bazı karinelere de dayanarak eseri tanıtmaya çalışacağız.

İbn Mende, muhtemelen Aşere-i Mübeşşere'nin biyografilerini zikrederek başlamıştır. Zira onları alfabetik sıraya göre zikretmesi gereken yerlerde zikretmemiştir. Ayrıca bu durum hemşerisi ve talebesi Ebû Nu'aym için de söz konusudur.¹⁰⁷ Zira o da sahâbeyi tanıtmakta Aşere-i Mübeşşere ile başlamıştır.¹⁰⁸ Sonra da İbn Mende, ismi Resûlullah'ın (s.a.s.) ismiyle aynı olanları tanıtmış olmalıdır. Zira Halîfe Ebû Süheyl'in¹⁰⁹ terceme-i halinde onu adı Muhammed olanlar arasında da zikrettiğini belirtmiştir.¹¹⁰ Daha sonra da İbn Mende, önce erkek sahâbîlerin isimlerini harf sırasına göre dizmiştir. Bu tertipte ismin sadece ilk harfini dikkate almış, takip eden harflerdeki sıralamada dikkatli davranmamıştır. Bu durumu elif harfi üzerinden gösterecek olursak o, Ahnef b. Kays'ten sonra Evsat el-Beceli'yi ondan sonra da Âbi'l-lahm'ı daha sonra da Âzâd Murd el-Fârisî ve Esved el-Kureşî'yi

¹⁰⁵ İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 926-985.

¹⁰⁶ Mahmut Yazıcı, *Sahâbe Bilgisinin Tespiti*, (Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2014), 243-4.

¹⁰⁷ Muasır Mahmut Yazıcı, Ebû Nu'aym'ın *Ma'rifetü's-sahâbe*'de İbn Mende'yi model aldığına şöyle ifade ediyor: "Ebû Nu'aym'ın tercemelerin tertibi bakımından kendisinden önce yazılan İbn Mende'nin *Ma'rifetü's-sahâbe*'sini örnek aldığı tahmin edilebilir. Ancak İbn Mende'nin eserinin büyük bir bölümü elimizde olmadığından kesin bir yargıda bulunmak mümkün görünmemektedir." (Bkz. Yazıcı, *Sahâbe Bilgisinin Tespiti*, 250, 1853 no'lu dipnot.)

¹⁰⁸ Bkz. Ebû Nu'aym, Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî, *Ma'rifetü's-sahâbe*, thk. Adil b. Yusuf el-İzâzî, (Riyad: Dâru'l-vatan li-neşr, 1998), 1: 20-155.

¹⁰⁹ Muhammed b. Adî b. Rabîa el-Munkabirî; cahiliye döneminde adı "Muhammed" olanlardan biridir. (Bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, 2: 361.)

¹¹⁰ İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, thk. Âmir Hasan Sabrî, (b.y., Matbûât Câmîati'l-İmârâti'l-Arabiyyeti'l-Müttehide, 2005), 541.

zikretmiştir.¹¹¹ Müellif, erkek sahâbîlerin isimlerini harf sırasına göre zikrettikten sonra; bu sefer künyesiyle meşhur olan erkek sahâbîlerin künyelerini de harf sırasına göre dizerek biyografilerini kaydetmiştir.¹¹² Müellif erkeklerin biyografilerden sonra kadın sahâbîlerin biyografilerini zikretmektedir. Bu bölümde ise önce Hz. Peygamber'in (s.a.s.) kızlarından ikisini, sonra halalarını ve sütannesini, ardından Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hanımlarını ve nişanlılarını tanıtmakta sonra da diğer kadın sahâbîlerin zikrine geçmektedir. Ancak diğer kadın sahâbîlerden ilk zikrettiği isim olan Esmâ bt. Ebû Bekr'den sonra hiçbir kadının tercemesi bulunmamaktadır.¹¹³ Tahmin ediyoruz ki erkek biyografilerinde takip ettiği metodu bayan biyografilerinde de uygulamıştır. Yani önce kadınlardan meşhur olanları isimleriyle alfabetik olarak zikretmiş ardından da onlardan künyeleriyle meşhur olanları yine alfabetik sıraya riayet ederek kaydetmiş olmalıdır.

İbn Mende şahsı tanıtırken; onun ismini, künyesini, ailesini, yaşadığı ve yerleştiği yerleri belirtmenin yanında onun nesebini¹¹⁴ ve doğum tarihini¹¹⁵ de kaydetmektedir. Şahsın vefat tarihine farklı ibârelerle mutlaka işarette bulunduğu¹¹⁶ gibi onun Resûlullah (s.a.s.) ile olan ilgisini¹¹⁷ ve katıldığı savaşları¹¹⁸ da zikretmektedir. Ayrıca nadir de olsa tanıttığı şahsın sözlerine de yer vermektedir.¹¹⁹

İbn Mende kişinin isminde,¹²⁰ nesebinde¹²¹ künyesinde ve vefat tarihinde¹²² ihtilaf varsa kaydetmektedir. İlginç olan, müellif herhangi bir şahsın babasının adını bilmediğinde o şahsın adından bir künye türetmekte ve künyeyi şahsın babasının ismi yerinde kullanmaktadır. Nitekim o, Esved'in babasının adını bilmediği için onu Esved b. Ebû'l-Esved olarak tanıtmaktadır.¹²³ Onun bu uygulamasına İbn Hacer el-Askalânî dikkatleri

¹¹¹ İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 174-182.

¹¹² İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 830-925.

¹¹³ İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 926-975; Yazıcı, *Sahâbe Bilgisinin Tespiti*, 243-4.

¹¹⁴ İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 664, 684, 691, 815, 965.

¹¹⁵ İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 328, 602, 752, 795.

¹¹⁶ İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 185, 948, 952, 956, 962, 965.

¹¹⁷ İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 588, 686, 745,

¹¹⁸ İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 663, 676, 751, 769

¹¹⁹ İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 760

¹²⁰ İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 200, 228, 233, 835.

¹²¹ İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 742,

¹²² İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 742,

¹²³ İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 190, diğer örnek için bkz. 915.

çekmekte¹²⁴ ve bu uygulamanın ikinci bir şeklinin de olduğunu belirtmektedir; o da İbn Mende'nin, kişiyi oğlunun adından türetilen künyeye nisbet etmesidir.¹²⁵

İbn Mende, şahısları tanıtırken şahıs hakkında âyet nazil olmuşsa ona değinmektedir.¹²⁶ Ayrıca kişinin bedevi olması halinde bu duruma da dikkat çekmektedir.¹²⁷ Yani o, bu gibi farklı bilgileri kaydederek sahâbe biyografilerini uzunca vermeye çalışmaktadır. Fakat buna rağmen zikrettiği bazı biyografiler çok kısa ve yetersiz bir iki cümleden ibâret olabilmektedir.¹²⁸ Dolayısıyla o, bazen sadece şahıstan rivâyette bulunanların isimlerini kaydetmekle de iktifa edebilmektedir.¹²⁹

İbn Mende, şahsın sahâbî olup olmadığını tartışır,¹³⁰ bazen sahâbî olmadığına hükmeder ve onu sahâbî sayanların hata ettiklerini de açıklar.¹³¹ O, *Ma'rifetü's-sahâbe*'de yaklaşık 3800 civarında sahâbî veya sahâbî olduğu şüpheli olan kimseyi tanıttığı belirtilmektedir.¹³² Ancak eserin günümüze ulaşabilen kısmında 651'i erkek ve 21'de bayan olmak üzere sadece 672 şahsın biyografisi bulunmaktadır.¹³³

İbn Mende, şahısla ilgili bilgileri kaydettikten sonra onun tarîkiyle gelen birçok rivâyeti kaydetmekte ve onlarla ilgili uzun değerlendirmelerde bulunmaktadır.¹³⁴ Dolayısıyla *Ma'rifetü's-sahâbe*'yi ale'r-ricâl metoduna göre te'lîf edilmiş bir eser olarak da telakki etmek mümkündür.

¹²⁴ İbn Hacer el-Askalânî, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed, *el-İsâbe fi temyîzi's-sahâbe*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve Ali Muhammed Muavviz, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1993), 1: 220.

¹²⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, 4: 549.

¹²⁶ İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 283, 325-326, 346, 364-365, 366, 407.

¹²⁷ İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 192, 202, 214, 308, 369, 871.

¹²⁸ İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 779-780, 833,

¹²⁹ İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 216, 221, 228, 233, 236, 238, 240, 248, 250.

¹³⁰ İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 213, 284.

¹³¹ İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 434, 435, 449-450, 473, 484, 669, 866.

¹³² İrâkî, Ebu'l-Fadl Zeynuddîn Abdurrahîm b. el-Hüseyn, *et-Takyîd ve'l-izâh şerhu Mukaddimetü İbnü's-Salâh* thk. Abdurrahman Muhammed Osman, (Medine: Mektebetü's-Selefi, 1969), 306 (muhakkikin ta'liki).

¹³³ Yazıcı, *Sahâbe Bilgisinin Tespiti*, 244.

¹³⁴ İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*'de bulunan bazı değerlendirme lafızları:

Sahih: 489, 950.

Mürsel: 248, 657, 922, 923.

Bu rivâyet filan kişi kanalıyla meşhur: 547, 562, 625, 632, 635, 656.

Garib: 255, 257, 259, 266, 269, 270, 275.

Teferrede bihî: 309, 313, 320, 362, 394.

İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*'de şahıs tanıtımından çok, hadis rivâyet etmek ve şahsın nesebini zikretmemek gibi konularla tenkit edilmiştir. Bu konuda İbnü'l-Esîr (ö.630/1233) şöyle demektedir:

İbn Mende ve Ebû Nu'aym, sahâbeyi tanıtırken pek çok hadis rivâyet etmişler ve hadisle ilgili gereğinden fazla değerlendirmelerde bulunmuşlardır. İlgili şahsın nesebini ise oldukça kısa vermişlerdir. Şahısla ilgili haberleri, menkıbeleri ve onu diğerlerinden ayırt edecek bilgileri kaydetmemişlerdir. Hâlbuki hadislerin rivâyet edilmesi, illetlerinin açıklanması ve birçok tarîklerine yer verilmesi gibi durumlar daha çok hadis kitaplarında bulunmaları gereken özelliklerdir. Yani bu gibi bilgiler şahıs tanıtan kitaplarda değil de hadis kitaplarında bulunması gerekmektedir.¹³⁵

Ma'rifetü's-sahâbe'yi inceleyen kimse İbnü'l-Esîr'in tenkidlerindeki haklılığını müşâhede edecektir. Nitekim İbn Mende, bazen hadislerin pek çok tarîkini vermektedir. Öyle ki artık eser ricâl kitabından çok hadis kitabını çağrıştırmaktadır.¹³⁶

İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*'de istifade ettiği bazı eserleri zikretmektedir. Mesela Ahmed b. Menî'in (ö.244/858) *el-Vuhdân*'ından¹³⁷ ve İbn Ebî Âsım'ın (ö.287/900) *el-Âhâd*'ından¹³⁸ faydalandığını belirtmektedir.

Eserin üzerinde yapılmış üç çalışma tespit edebildik. Birincisi İbn Mende'nin torunu Ebû Zekerîya Yahya b. Abdülvehhab, dedesinin kitabına bir zeyl yazmıştır.¹³⁹ İkincisi de, Ebû Musa Muhammed b. Ebû Bekr el-Medînî'nin (ö.581/1185) "*Tetimmetu (Zeyl) ma'rifeti's-sahâbe*" adlı istidrak çalışmasıdır. O, bu kitabında İbn Mende'nin eserine üçte iki nispetinde ilâvede bulunmuştur.¹⁴⁰ Ancak eserin müstakil olarak günümüze ulaştığı bilinmese de ilgili eser, İbnü'l-Esîr'in *Üsdü'l-ğâbe*'sinde esas aldığı dört kitaptan birisidir. Üçüncüsü de, Zehebî tarafından bu eserden iki büyük cüz hacminde bir muntekâ te'lif edilmiştir.¹⁴¹

Ayrıca İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*, adlı eserini; Ebû

¹³⁵ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*, (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1989), 1: 11; Yusuf Ziya Keskin, *Ebû Nu'aym el-İsfahânî*, (İstanbul: Beyan Yay., 2003), 104.

¹³⁶ Uzattığı tarihlerle ilgili bkz. İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 687-691, 737-741 (Burada ilgili hadisin 14 tarîkini vermiştir.), 781-784, 812-814, 893-896, 921-923, 939-947, 967-971

¹³⁷ İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 241.

¹³⁸ İbn Mende, *Ma'rifetü's-sahâbe*, 420.

¹³⁹ Kettânî, *Hadis Literatürü er-Risâletü'l-müstatrafe*, çev. Yusuf Özbek, 255.

¹⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 1: 10.

¹⁴¹ İbn Hacer, *el-Mu'cemu'l-müfehres*, thk. Muhammed Şekûr el-Meyâdîni, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998), 140.

Abdullah İbn Mende,¹⁴² Ebû Nu'aym el-İsfahânî, İbn Abdilberr (ö.463/1071) ve Ebû Musa el-Medînî'nin sahâbeyle ilgili te'lîf etmiş oldukları eserlerini birleştirmek suretiyle meydana getirmiş ve İbn Mende için rumuz olarak ۴/del harfini kullanmıştır.¹⁴³

Âmir Hasan Sabrî tarafından 1426/2005 yılında tahkik ve tahriri yapılan eser, orijinal adıyla tek cilt olarak neşredilmiştir. Muhakkik, başta sahâbînin tarifi, fazileti ve adaleti ile ilgili bilgi vermiş, sonra da İbn Mende'nin kısa hayatı ve eserdeki şeyhlerini sıralamıştır. Daha sonra eseri tanıtarak tahkike geçmiştir.

Muhakkik, şahısları numaralamanın yanı sıra hadislerin geçtiği kaynaklara ve şahıs hakkında bilgi veren diğer kaynaklara da değinmiştir. Ayrıca senedlerde geçen bazı râvilerin cerh ve ta'dîl durumlarını da açıklamıştır. Tahkikin sonunda da âyet, hadis, eser; şiiir, şahıs ve beldelerin alfabetik fihristini vermiştir.

2.6. Fethu'l-bâb fi'l-kunâ ve'l-elkâb:

İbn Mende bu eserinde sahâbe döneminden başlayarak kendi dönemine kadar künyeleri ile iştihâr eden kimseleri zikretmektedir. Bu konuda te'lîf edilen ilk ve en kapsamlı eserlerden biridir.

İbn Mende'nin kitaptaki metodunu açıklamaya geçmeden önce eserin adı üzerinde bir kaç cümle sarf edelim: İbn Mende'nin bu eseri *Fethu'l-bâb fi'l-kunâ ve'l-elkâb* ismiyle meşhur olmuş¹⁴⁴ ve bu isimle tanınıp kataloglara

¹⁴² Yukarıda "İbn Mende" lakabının Mende Ailesi'nin bütün seçkin âlimleri için kullanıldığına dair dikkat çekmiştik. Bunun içindir ki, bazen "İbn Mende" lakabıyla kimin kastedildiği hemen anlaşılıyor ve şahsın tayininde hataya düşülebiliyor. Nitekim burada ki "İbn Mende" lakabıyla müellifimizle aynı künyeye anılan dedesi Muhammed b. Yahyâ kastedilmemektedir. Ancak hadis ilminde mütehasıs olan bazı kimseler bile burada müellifimizin dedesinin kastedildiğinin yanılığısına düşüp onun vefat tarihini kaydetmişlerdir. (Bkz. İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 281; Salahattin Polat, v.dğr., *Hadis araştırma ve tenkit Kılavuzu*, 3. Baskı, (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 2015), 161.) Ancak bunun bir hata olduğu ve zikredilen eserin bizim müellife ait olduğu aşikardır.

¹⁴³ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 1: 11; İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 281; Polat, v.dğr., *Hadis araştırma ve tenkit Kılavuzu*, 161.

¹⁴⁴ Yazma nüshanın üst kapağında *Fethu'l-bâb fi'l-kunâ ve'l-elkâb* yazılıdır. Ancak iç kapakta ve diğer cüzlerde "*Kitâbu'l-kunâ li'bn-i Mende*" kaydı bulunmaktadır. (Bkz. er-Rahmânî, İbn Mende'nin *Fethu'l-bâb fi'l-kunâ ve'l-elkâb*'in yazdığı mukaddime, 37.)

girmiştir.¹⁴⁵ Bu isimle basılan eserin doğru ismi *el-Esmâ'ü ve'l-künâ* olması kuvvetle muhtemeldir.¹⁴⁶ Zira eseri *Fethu'l-bâb fi'l-kunâ ve'l-elkâb* adıyla ananlar; Ziriklî (ö.1396/1976), Kehhâle (ö.1408/1987), Carl Brockelmann (ö.1375/1956) ve Fuâd Sezgin gibi müteahhir dönemin müellifleridir. Eseri *el-Esmâ'ü ve'l-künâ* ismiyle anan ise İbn Mende'nin vefatından dört yıl önce doğan (392/1002'de) Hatîb el-Bağdâdî'dir (ö.463/1071). Onun, İbn Mende'ye yakınlığından dolayı başkalarına nisbeten kitaba daha aşına olduğu aşikârdır. Ayrıca eserde şahısların lakapları oldukça az zikredilmektedir. Zira lakapları zikredilenlerin 64 kişi olduğu ve eserdeki toplam biyografilerin 4748 olduğu göz önünde bulduğunda 64 kişinin eserin yaklaşık %1,34 hacmine tekabül ettiği görülür ki bu da oldukça az bir orandır.¹⁴⁷ Nitekim İbn Mende mukaddimede künye ve isimleriyle meşhur olan zevâtı tanıtacağını açıklamakla birlikte lakaplarıyla tanınanlardan bahsetmemektedir. Bu da eserde sadece künye ve isimlerle ilgilendiğini göstermektedir. Böylece eserin adlandırılmasında *Fethu'l-bâb fi'l-kunâ ve'l-elkâb* değil de *el-Esmâ'ü ve'l-künâ*'nintercih edilmesi gerektiğini düşünüyoruz.

İbn Mende'nin tasnîf ettiği *Fethu'l-bâb fi'l-kunâ ve'l-elk'ab* adlı bu eserindeki metodunu şöyle açıklayabiliriz: İlgili eserinde takip ettiği metodu kısmen de olsa açıklayan bir mukaddime ile başlayan müellif, burada sahâbe ve tâbiîn muhaddislerinden künyesiyle meşhur olan, ismi bilinen veya bilinmeyen veyahut adında ihtilaf söz konusu olanları tabakalara göre sıralayarak künyelerinden hareketle onları tanıtacağını belirtmektedir.¹⁴⁸

Müellif bu ifadelerden sonra, Resûlullah'ın (s.a.s.) künyesi "Ebu'l-Kâsım" ile künyelenme ve "Muhammed" ismi ile isimlenme meselesini ele almaktadır. Önce Resûlullah'ın (s.a.s.) künyesi ile künyelenmenin yasaklığını, yasağın nedenini de Hz. Peygamber'in hayatta olmasına bağlayan rivâyetleri zikretmektedir. Daha sonra da Resûlullah'ın (s.a.s.) vefatıyla, artık onun başkalarıyla karıştırılması söz konusu olmadığından dolayı ismiyle isimlenmenin ve künyesiyle künyelenmenin caiz ve mubah olduğunu ifade eden rivâyetleri kaydetmektedir.

¹⁴⁵ Ziriklî, *el-A'lâm*, 6: 29; Kehhâle, Ömer b. Rızâ, *Mu'cemu'l-müellifîn*, (Beyrut: Mektebetü'l-mesnâ, ts.), 9: 42; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-arabî*, 3: 229; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-arabî*, 1: 439.

¹⁴⁶ Hatîb el-Bağdâdî, Ebu Bekr Ahmed b. Ali, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, (Beyrut: Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, 2002), 7: 400, 8: 427, 11, 235, 381.; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânu'l-mizân*, 1: 362.

¹⁴⁷ Mukbil, *Menhec İbn Mende fi'l-Hadîs*, 147, 2 no'lu dipnot.)

¹⁴⁸ İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-kunâ ve'l-elkâb*, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî, (Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1996), 17.

Müellif eserini alfabetik olarak tertip etmiş olmasına rağmen, Resûlullah'a (s.a.s.) hürmetle künyesi "Ebu'l-Kâsım" olanları ilk önce zikretmektedir. Sahâbîlerin çocuklarından olup künyesi Ebu'l-kâsım olanları zikrettikten sonra;"tâbiînlerden künyesi "Ebu'l-Kâsım" olanlar" diye bir başlık açmakta ve altında birkaç tâbiînin ismini vermektedir. Daha sonra da "Ebu'l-kâsım künyesiyle meşhur olup adı bilinmeyenler" başlığı altında birkaç kişiyi saymaktadır.¹⁴⁹

Künyesi "Ebu'l-Kâsım" olanları zikrettikten sonra normal alfabetik sıralamaya geçmektedir. O, künyeleri harf sırasına göre dizmektedir. Bu tertipte künyenin sadece ilk harfini dikkate almakta takip eden harflerdeki sıralamada dikkatli davranmamaktadır. Bu durumu elif harfi üzerinden gösterecek olursak; o, şahısların künyelerine evvela "Ebû İbrahim" ile başlamakta sonra "Ebû İsmail", sonra "Ebû İshak", sonra "Ebû Ahmed" sonra da "Ebû Eyyüb" ile devam etmektedir.¹⁵⁰

Her harfte künyesi o harfle başlayan sahâbîleri zikretmektedir. Ardından da tâbiîn, etbau't-tâbiîn ve daha başka kimselere yer vermektedir. Genellikle sahâbîleri ilk önce zikretmesine karşın bazen bu durumun dışına çıktığı da olmaktadır.¹⁵¹

Her harfin sonunda yalnız bir kimsenin taşıdığı, başka hiç kimse için kullanılmayan künyeleri "el-efrâd" başlığı altında kaydetmektedir. Ayrıca bu durumu "sahâbîlerdeki efrâdlar" ve "tâbiînlerdeki efrâdlar" diyerek iki ayrı başlıkta vermektedir.¹⁵²

Alfabetik tertipte aynı küneyi taşıyanların sıralamasında kişilerin isimleri dikkate alınmamakta ve onlarda alfabetik sıralamaya riayet edilmemektedir. Mesela Ebû Ahmed künyesinde önce Abdullah sonra Halef sonra İsa sonra Hakem sonra da Muhammed adındaki şahısları zikretmektedir.¹⁵³ Bu da kitabın kullanımını nispeten zor kılmaktadır.

Biyografisini verdiği şahsın birden çok künyesi varsa ona dikkatleri çekmektedir.¹⁵⁴ Ayrıca ekseriyetle biyografisini verdiği şahsın künye

¹⁴⁹ İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-kunâ*, 17-35.

¹⁵⁰ İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-kunâ*, 35-60.

¹⁵¹ İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-kunâ*, 57.

¹⁵² İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-kunâ*, bkz. elif harfi için 99-106, bâ harfi için 170-172, cim harfi için 205-209, hâ harfi için 275-276, ze harfi için 353-354.

¹⁵³ İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-kunâ*, 55.

¹⁵⁴ İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-kunâ*, 107-108, 409, 413 (Burada şahısla ilgili dört künye zikretmiştir.), 456 (Hz. Osman'ın iki künyesinin bulunduğunu belirtmiştir.), 459.

kaynağını belirtmeye özen göstermekte; şahsı bu künyeyle tanıtan âlimin kim olduğunu açıklamaya çalışmaktadır.¹⁵⁵ Ancak bu durumu ihmal ettiği de olmuştur.¹⁵⁶

Müellif, Asr'ı Saâdet'ten başlayarak kendi zamanına kadar İslam memleketinde yaşamış olan "meşâhir" diyebileceğimiz sahâbe, tabiîn, hâlifeler, siyasetçiler,¹⁵⁷ kadılar,¹⁵⁸ muhaddisler, râviler ve diğerleri olmak üzere her gruptan insanın künyesini zikretmektedir. Ancak müellifin mukaddimede kaydettiği gibi zikredilenlerin çoğu hadisçi ve râvidir.

Zikrettiği biyografide şahsın adını, nesebini, meşhur künyesini ve nadiren de olsa lakabını kaydetmenin yanı sıra onun kimden hadis aldığı ve kime rivâyet ettiği, ilim için yaptığı rihleleri, yaşadığı ve yerleştiği yerleri de belirtmektedir.¹⁵⁹ Ayrıca bazen şahsın yaşına ve ölüm tarihine işaretle bulunduğu gibi onun yaptığı resmî görevleri; imam,¹⁶⁰ müezzin¹⁶¹ vb. diğer vazifelerini de kaydetmeye çalışmaktadır. Ancak durumunu bilmediği ve hakkında fazla malumat sahibi olmadığı bazı şahısların biyografilerinde; sadece onun kimlerden rivâyette bulunduğunu veya kendisinden kimlerin rivâyet ettiğini belirtmekle iktifa etmektedir.¹⁶² Bunun yanı sıra biyografisini verdiği şahsın nadiren cerh ve tadil durumunu belirtmektedir.¹⁶³ Ayrıca ilgili şahsın isminde,¹⁶⁴ babasının adında,¹⁶⁵ nesebinde veya künyesinde¹⁶⁶ ihtilaf varsa onu da kaydetmektedir.

Şahıs biyografilerini uzunca vermeye çalışmasına¹⁶⁷ karşın genel itibarıyla tercemeler, iki üç satırı geçmemekte ve bazı biyografiler de çok kısa ve yetersiz birkaç kelimeden ibâret olabilmektedir.¹⁶⁸ Ancak bunların genelde kendi hocaları oldukları belirtilmektedir.¹⁶⁹

¹⁵⁵ İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-kunâ*, 40, 57, 64, 65, 66, 67, 68, 80, 104, 124, 405.

¹⁵⁶ İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-kunâ*, 405, 408, 413, 437.

¹⁵⁷ İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-kunâ*, 27, 39, 63, 184.

¹⁵⁸ İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-kunâ*, 34, 43, 66, 74, 510,

¹⁵⁹ İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-kunâ*, 101, 196, 498, 511.

¹⁶⁰ İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-kunâ*, 63, 98, 305, 318, 328, 389, 490,

¹⁶¹ İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-kunâ*, 157, 158, 287, 343, 385, 440.

¹⁶² İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-kunâ*, 123, 155, 196, 206, 404,

¹⁶³ İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-kunâ*, cerhle ilgili; 34, 39, 44, 62, 68, 357, 440 tadille ilgili; 90, 112, 114, 116, 125, 236, 345.

¹⁶⁴ İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-kunâ*, 166, 170, 177, 416, 450.

¹⁶⁵ İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-kunâ*, 285,

¹⁶⁶ İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-kunâ*, 29, 105, 227, 288, 492.

¹⁶⁷ İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-kunâ*, 77, 312, 357, 358, 456,

¹⁶⁸ İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-kunâ*, 123, 155, 427, 461, 438.

¹⁶⁹ Bkz. Mukbil, *Menhec İbn Mende fi'l-Hadîs*, 148, 4 no'lu dipnot.

İbn Mende'nin sahâbe biyografisi ile ilgili müstakil bir eseri olmasına rağmen bu eserinde de sohbet konusunu geniş bir şekilde ele almaya çalıştığı görülmektedir. Zira o, Hz. Peygamber'le (s.a.s.) sohbeti sabit olanların dışında,¹⁷⁰ Hz. Peygamber'le sohbeti sabit olmayan ancak başka kimseler tarafından sohbetleri söz konusu edilen zevâta da yer vermektedir.¹⁷¹ Ayrıca kendisinden önceki bazı müellifler tarafından sahâbe arasında sayılan ancak kendisine göre sahâbe olmayanlara da dikkat çekmektedir.¹⁷²

İbn Mende'nin, eserinde şahısların lakaplarıyla çok ilgilenmediği göze çarpmaktadır. Zira lakaplarını zikrettiği şahıslar sadece 64 kişidir.¹⁷³

Müellif, kimi zaman şahısla ilgili bilgileri kaydettikten sonra onun târikiyle gelen hadislerle işaret etmekte ve bunu genelde müphem ifadelerle belirlemektedir. Mesela abdest,¹⁷⁴ namaz,¹⁷⁵ menâsik,¹⁷⁶ ticaret¹⁷⁷ vb. konularla ilgi kişinin rivâyetinin bulunduğunu belirtmekle birlikte rivâyetin metnini vermemektedir. Bazen de rivâyetin metnini ve konusunu belirtmeden onun rivâyetinin bulunduğunu ifade etmektedir.¹⁷⁸ O, kişinin hiçbir rivâyeti yoksa da buna değinmekte ve ihtiyatlı bir şekilde onun bu konuda hiç bir rivâyetinin bilinmediğini açıklamaktadır.¹⁷⁹ Yine o, az da olsa rivâyetlerle ilgili önceki âlimlerin görüş ve beyanlarına yer verdiği¹⁸⁰ gibi hadislerin illetiyle ilgili değerlendirmeleri de kaydetmektedir.¹⁸¹

İbn Mende, eserinde istifade ettiği bazı müellifleri zikretmekle birlikte eserlerinin isimlerini vermemektedir. Fakat bu müellifler hadiste meşhur kimseler olduğu için, bunların hangi eserler olduğunu kestirmek zor olmasa gerektir. Muhammed b. İsmail el-Buhârî'nin *et-Târîhu'l-Kebîr*'i, Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî'nin *el-Kunâ'sı*, İbn Ebî Hâtim er-Râzî'nin (ö.327/939) *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl*'i, Halîfe b. Hayyât el-Asfurî'nin (ö.240/854) *Tabakât*'i, Muhammed b. Ukayl el-Belhî'nin *Târîhu Belh*'i ve Muhammed b.

¹⁷⁰ İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-kunâ*, 331, 335, 337, 353...

¹⁷¹ İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-kunâ*, 169, 327, 379, 380, 450...

¹⁷² İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-kunâ*, 315, 322, 328, 427...

¹⁷³ İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-kunâ*, 27, 498, 508, 511.

¹⁷⁴ İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-kunâ*, 71,

¹⁷⁵ İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-kunâ*, 73, 74, 89, 364, 442.

¹⁷⁶ İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-kunâ*, 89, 353.

¹⁷⁷ İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-kunâ*, 89, 427.

¹⁷⁸ İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-kunâ*, 63, 205, 253, 354, 356, 461, 478.

¹⁷⁹ İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-kunâ*, 196, 353, 354

¹⁸⁰ İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-kunâ*, 39, 180, 392.

¹⁸¹ İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-kunâ*, 40, 58, 99, 171, 180, 429, 431.

İshak es-Serrâc'ın *et-Târîh*'i gibi.¹⁸²

Eserin elyazma nüshası:

Eserin ancak tek nüshası günümüze eksik bir şekilde ulaşmıştır. Zira nüshanın mevcut bölümü elif harfiyle başlamakta ve alfabetik olarak ayn harfine kadar devam etmekle birlikte arada eksiklikler de bulunmaktadır. "Ayn/ع" harfinden sonraki kısmı ise tamamen kayıp olup günümüze ulaşmamıştır. Ancak eserin eksiksiz bir nüshasına Hâfız Ebu'l-Haccâc Mizzî'nin (ö.742/1341) muttali olduğunu *Tehzîbu'l-Kemâl*'de yaptığı nakillerden anlıyoruz. Nitekim o, *Fethu'l-bâb*'tan "ayn/ع" harfinden sonraki harflerle ilgili nakillerde bulunmuştur.¹⁸³ Eserin kayıp bölümleri, kitabın yarısını oluşturmaktadır.¹⁸⁴ Fakat eser bu haliyle bile oldukça kabarık ve toplam 4748 şahsın biyografisini içermektedir.

Eserin baskıları ve üzerinde yapılan çalışmalar:

a) Eserin bir bölümü Sven Dederling tarafından Uppsala'da (Almanya) 1927'de ilk olarak basılmıştır.¹⁸⁵

b) Eser, Abdülaziz b. Abdullah b. Ubeydullah er-Rahmânî tarafından 1407/1986 yılında Mekke'de üç cilt halinde tahkik edilmiştir. Bu tahkik, doktora tezi olarak hazırlanmıştır. Fakat er-Rahmânî'nin bu çalışmasında yaklaşık 100 kadar biyografiye yer vermediği, ayrıca esere Müslim b. Haccâc'ın (ö.261/874) *Kitâbü'l-kunû*'sından 700'den fazla biyografiyi yanlışlıkla eklediği ve daha başka hatalarının bulunduğu el-Fâryâbî tarafından yapılan tahkikle anlaşılmıştır.¹⁸⁶

c) Eser, Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî tarafından tahkiki yapılarak 1417/1996 yılında Riyad'ta tek cilt halinde yayımlanmıştır.

2.7. Esâmî Meşâyihî'l-İmâmî'l-Buhârî (Buhârî'nin Şeyhlerinin İsimleri):

Bu isimle basılan eserin doğru ismi *Tesmiyetü'l-meşâyih ellezîne yervî*

¹⁸² er-Rahmânî, İbn Mende'nin *Fethu'l-bâb fi'l-kunû ve'l-elkâb*'ın yazdığı mukaddime, 43; Mukbil, *Menhec İbn Mende fi'l-Hadîs*, 141-142,

¹⁸³ Mizzî, Ebu'l-Haccâc Yusuf b. Abdurrahmân, *Tehzîbul-Kemâl fi esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, (Beirut: Müessesetü'r-risâle, 1988), 34, 344, 381.

¹⁸⁴ (Bkz. Mukbil, *Menhec İbn Mende fi'l-Hadîs*, 138, 1 no'lu dipnot.)

¹⁸⁵ Kettânî, *Hadîs Literatürü er-Risâletü'l-müstatrafe*, 245; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-arabî*, 3: 229; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-arabî*, 1: 439.

¹⁸⁶ el-Fâryâbî, İbn Mende'nin *Fethu'l-bâb fi'l-kunû ve'l-elkâb*'ın yazdığı mukaddime, 5-6; Kandemir, "İbn Mende Ebû Abdullah", 20: 179.

anhüm el-İmâm Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî olmalıdır.¹⁸⁷

Eserini Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'teki hocalarını tanıtmak ve onları bir arada zikretmek amacıyla kaleme alan İbn Mende,¹⁸⁸ kitabında *ه*/he harfini *و*/vav harfinden önce zikretmesinin dışında alfabetik sıralamaya riayet etmiş ve her bir hocayla ilgili kısa ve öz bilgilere yer vermiştir.¹⁸⁹ Fakat o, alfabetik sıralamada sadece ismin ilk harfini dikkate almış, takip eden harflerdeki sıralamaya dikkat etmemiştir.

Müellif, her bir harf için müstakil bir bâb başlığı açmakta ve altında da ilgili isimleri kaydetmektedir. Öyle ki ilgili harfle Buhârî'nin bir hocası bulunmasa dahi yine de onun için bir bâb başlığı açmakta ve ardından da bu harfle ilgili Buhârî'nin bir hocasının bulunmadığını sarâhaten belirtmektedir.¹⁹⁰ Bu yolla ilgili harfin sehven atlanılmadığına dair dikkatleri çekmek istediği anlaşılmaktadır. Ancak onun, birkaç harfle ilgili bu hassasiyeti uygulamadığı,¹⁹¹ ayrıca birkaç farklı harfi bir bâb altında zikrettiği de görülmektedir.¹⁹² Bu da ilgili harflerle Buhârî'nin az sayıda hocasının bulunmasına hamledilebilir. Müellif, bazı harflerle ilgili alt başlıklar da kullanmaktadır. Mesela elif harfiyle ilgili "Men ismühû İshâk",¹⁹³ "Men ismühû Ahmed"¹⁹⁴ gibi başlıklar kullanmakta ve ilgili isimleri kaydetmektedir. İlginçtir ki o, "Men ismühû Hakem" diyerek bir alt başlık açmakta ve altında da Buhârî'nin sadece bir hocasını zikretmektedir.¹⁹⁵ Bu da sözü edilen uygulamanın sadece ilgili hocaların çokluğuna¹⁹⁶ hamledilemeyeceğini göstermektedir.

İbn Mende zikrettiği biyografide şahsın adını, nesebini, meşhur künyesini ve lakabını kaydetmekte ve bunlardaki ihtilaflara da değinmektedir. Kişinin doğup büyüdüğü ve sonradan yerleştiği beldeleri

¹⁸⁷ Zira müellif eserinin başında risalesini böyle adlandırmıştır. (Bkz. İbn Mende, *Esâmî Meşâyihî'l-İmâmî'l-Buhârî*, thk. Nazar Muhammed el-Fârîyâbî, (Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1991), 23.)

¹⁸⁸ Müellif eserinin sonunda bunu dile getirmiştir. (Bkz. İbn Mende, *Meşâyihî'l-Buhârî*, 82.)

¹⁸⁹ İbn Mende, *Meşâyihî'l-Buhârî*, 78.

¹⁹⁰ İbn Mende, *Meşâyihî'l-Buhârî*, 39, 48.

¹⁹¹ Zira *ظ/zâ*, *غ/ğayn*, *ك/kef* ve *ل/lâm* harfleriyle ilgili Buhârî'nin hocalarının bulunmadığına dair dikkatleri çekmemiştir. (Bkz. İbn Mende, *Meşâyihî'l-Buhârî*, 52-66.)

¹⁹² İbn Mende, *Meşâyihî'l-Buhârî*, 52, 78.

¹⁹³ İbn Mende, *Meşâyihî'l-Buhârî*, 25.

¹⁹⁴ İbn Mende, *Meşâyihî'l-Buhârî*, 28.

¹⁹⁵ İbn Mende, *Meşâyihî'l-Buhârî*, 44.

¹⁹⁶ Mukbil, *Menhec İbn Mende fi'l-Hadîs*, 167.

belirtmeye özen göstermektedir.¹⁹⁷ Tercemesini verdiği kimselerin ölüm tarihlerini vermenin ve bu konudaki ihtilafları kaydetmenin yanı sıra bazen şahsın vefat ettiği yeri de zikretmektedir. Biyografisini verdiği kimse ile meşhur râviler arasındaki akrabalık bağlarına da dikkatleri çekmektedir.¹⁹⁸ Genel olarak şahsın hoca ve talebelerini zikretmezken istisnâî olarak bu durumun dışına çıktığı da vakidir. Az da olsa o, Buhârî'nin şahıstan doğrudan mı yoksa başkasının vasıtasıyla mı rivâyette bulunduğunu izaha çalışmaktadır.¹⁹⁹ Ayrıca nadiren de olsa Buhârî'nin ilgili kişiden ihticâc mı yoksa istişhâd amacıyla mı rivâyette bulunduğunu da açıklamaya meyletmektedir.²⁰⁰ Ancak bu durum bütün râviler için söz konusu değildir.

Zikrettiği biyografiler gayet kısa olmakla beraber müellif, onlarda herhangi bir sistem de takip etmemektedir. Zira o, biyografisine yer verdiği kimselerin tam adını vermekle birlikte kiminin sadece künyesini, kiminin de sadece meşhur lakabını, kiminin ise sadece yerleştiği şehri zikretmekle iktifa edip onunla ilgili malumatı sonlandırmaktadır.²⁰¹ Ayrıca o, Buhârî'nin hocalarından muhmel²⁰² olarak zikredilenlere de yer vermiş ve onları tayin etme konusunda gayret sarf etmiştir.²⁰³

Eserde tekrarlarıyla beraber 306 şahsın²⁰⁴ biyografisine yer verilmektedir.²⁰⁵ Ancak bu sayıya Buhârî'nin hocası olduğu tartışmalı ve hatalı olanlar da dâhildir.²⁰⁶

Eser, 1412/1991 yılında Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî'nin tahkiki ile Riyad'ta tek cilt halinde basılmıştır.

Sonuç

Hayatı ve eserlerini incelediğimiz İbn Mende, hadis, tarih, kelâm ve biyografi gibi ilimlerde yetkin şahsiyetlerden birisidir. O, bu ilimler içerisinde

¹⁹⁷ İbn Mende, *Meşâyihî'l-Buhârî*, 29, 30, 31, 40...

¹⁹⁸ İbn Mende, *Meşâyihî'l-Buhârî*, 25, 30, 72, 76...

¹⁹⁹ İbn Mende, *Meşâyihî'l-Buhârî*, 28, 48, 50, 51, 71.

²⁰⁰ İbn Mende, *Meşâyihî'l-Buhârî*, 77.

²⁰¹ İbn Mende, *Meşâyihî'l-Buhârî*, 24, 25, 26, 44, 68.

²⁰² Muhmel: İsmi, künyesi, lakabı ve/veya nisbesi diğer ravi veya ravilerinkilerle benzeştiği halde bunlardan biriyle zikredilip de ayırıcı bir niteliği eklenmemiş olan ravi. (Bkz. Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 8. Baskı, (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 2015), 205.)

²⁰³ İbn Mende, *Meşâyihî'l-Buhârî*, 36, 43, 74, 82.

²⁰⁴ M. Yaşar Kandemir, bu rakamı - muhtemelen sehven - 309 olarak vermiştir. (Bkz. Kandemir, "İbn Mende Ebû Abdullah", 20: 179.)

²⁰⁵ İbn Mende, *Meşâyihî'l-Buhârî*, 82.

²⁰⁶ Mukbil, *Menhec İbn Mende fi'l-Hadîs*, 175-6.

en çok hadis sahasına yönelmiştir. Dolayısıyla da birçok muhaddis onun hıfzının ve ma'rifetinin fevkalâde oluşunun yanı sıra rivâyet ilimleriyle ilgili kıymetli birçok eserin sahibi olduğunu belirtmişlerdir. Ayrıca eserlerindeki rivâyetlerin oldukça bol olması onun hadis sahasındaki yoğun çalışmalarının bir göstergesi olarak da düşünülebilir.

Yedi sekiz gibi çok erken yaşta ilim mahfillerinde yerini alan İbn Mende, memleketi olan İsfahân'da tahsilini tamamladıktan sonra, 19 yaşındayken - veya bir yıl sonra - diğer ilim merkezlerinden faydalanmak üzere rihleler yapmıştır. 46 yıl sürecek olan bu rihlelerde o, dönemin belli başlı ilim merkezleri olan Mekke, Medine, Kudüs, Mısır, Bağdat, Buhâra, Beyrût, Dimaşk, Kûfe, Humus, İskenderiye, Gazze, Merv, Nişâbûr, Hemezân, Trablus ve daha başka yerleri gezmiş ve oralardaki âlimlerden ilim tahsil etmiştir. Dolayısıyla o, çok rihle edenlerin son temsilcisi kabul edilmiştir.

Ebû Ali en-Neysâbûrî (ö.349/960), İbn Hibbân (ö.354/965), Taberânî (ö.360/971) ve Ebu's-Şeyh (ö.369/979) gibi âlimlerin İbn Mende'nin yetişmesinde büyük katkıları oldukları gibi kendisi de kıymetli eserleriyle temâyüz etmiş olan Hâkim en-Neysâbûrî (ö.405/1014), Ebû Nu'aym el-İsfahânî (ö.430/1038) ve daha başkalarının yetişmesinde emeği geçmiştir.

Kaynaklarda "tavnâfu'd-dünya" yani dünyayı dolaşıp sayısız malumat toplayan biri olarak takdim edilen İbn Mende, elde ettiği birikimle tefsir, hadis, kelâm, tarih, ricâl ve biyografi sahasında önemli 38 eser kaleme almıştır. Ne var ki o kitap te'lîf etmekle kalmamış; ayrıca eserlerini ileriki zamanlara tevârüs ettirmek adına bir takım tedbirler de almıştır. Eserleri arasında özellikle *Kitâbü'l-Îmân alâ resmi'l-ittifâk ve't-teferrüd adlı* eseri, hemen hemen bütün itikadî konularla ilgili rivâyetleri ihtiva etmesi ve müellifin üslûbu ve metodu açısından orijinal olmasından dolayı büyük bir önemi hâizdir. İkinci meşhur eseri *Kitâbü't-Tevhîd*'in yanı sıra biyografi sahasındaki *Ma'rifetü's-sahâbe*'si ve sahâbe döneminden başlayarak kendi dönemine kadar künyeleri ile iştihâr eden kimseleri zikrettiği *Fethu'l-bâb fi'l-kunâ ve'l-elkâb* adlı eseri de eşine ender rastlanan ilk kaynaklardan birisidir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şu'ayb el-Arnâvud vd., 45 cilt, b.y., Müessesetü'r-risâle, 2001.
- Akdoğan, Muhammed. "Ebü's-Şeyh'in Hayatı, Hadisçilik Faaliyetleri ve Eserleri". *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7/2, (2017): 581-599.
- Aydın, Ömer. "Haberî Sıfatları Anlama Yolları". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 0/1 (Nisan 2002): 133-158.

- Aydınlı, Abdullah. *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 8. Baskı, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 2015.
- Brockelmann, Carl. *Târîhu'l-edebi'l-arabî*, Trc. Abdülhalîm en-Neccâr, 3. Baskı, 6 cilt, Kâhire: Dâru'l-Meârif, ts.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadis Edebiyatı*.8. Baskı, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011.
- Ebû Musa el-Medîni, Muhammed b. Ömer el-İsfahânî. *Zikru'l-İmâm Ebî Abdillâh bin Mende*. thk. Âmr Hasan Sabrî, Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyyeti, 2004.
- Ebû Nu'aym, Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî. *Târîhu İsbehân*. thk. Seyyid Kisrevî Hasan, 2 cilt, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1990.
- Ebû Nu'aym. *Ma'rifetü's-sahâbe*. thk. Âdil b. Yusuf el-Azâzî, 7 cilt, Riyad: Dâru'l-vatan, 1998.
- Ebû Ya'lâ, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed. *Tabakâtu'l-Hanâbile*. thk. Muhammed Hâmid el-Fekâ, 2 cilt, Beyrut: Dâru'l-Marife, ts.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebu Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit. *Târîhu Bağdâd*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, 16 cilt, Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2002.
- Hatîb el-Bağdâdî. *er-Rihle fî talebi'l-hadîs*. thk. Nûreddîn İtr, Beyrut: Dâru'l-kutubu'l-ilmîyye, 1975.
- Hatiboğlu, İbrahim. "Rihle". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35: 106-108. İstanbul: TDV Yay., 2006.
- Hanek, İbrahim. *Ebu Hafs Ömer B. Şâhîn'in Hayatı, Eserleri Ve Hadis İlmindeki Yeri*. Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi, 2015.
- İrâkî, Ebu'l-Fadl Zeynüddîn Abdurrahîm b. el-Hüseyn. *Şerhu't-tebsira ve't-tezkire*. thk. Abdullatif Hemîm ve Mahir Yasin Fahl, 2 cilt, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2002.
- İrâkî. *et-Takyîd ve'l-izâh şerhu Mukaddimetü İbnü's-Salâh*. thk. Abdurrahman Muhammed Osman, Medine: Mektebetü's-Selefi, 1969.
- İbn Asâkir, Takıyyuddîn Ebu'l-Kasım Ali b. Hasen b. Hibetullah. *Târîhu Dımaşk*. thk. Amr b. Ğarâme el-Amravî, 80 cilt, Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1995.
- İbn Ebû Ya'lâ, Ebu'l-Hüseyn b. Ebû Ya'lâ Muhammed b. Muhammed, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, thk. Muhammed Hâmid el-Fakî, 2 cilt, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, t.y.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed. *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve Ali Muhammed Muavviz, 8 Cilt, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmîyye, 1993.
- İbn Hacer, *Lisânu'l-mîzân*, thk. Dâiretü'l-ma'rife, 2. Baskı, 7 cilt, Beyrut: Müessesetü'l-a'lemî li'l-metbûât, 1971.
- İbn Hacer. *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhyiddîn el-Hatîb, 13 cilt, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1960.
- İbn Hacer. *Tağlîku't-ta'lîk alâ Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Sa'îd Abdürrahman el-Kazkî, 5 cilt, Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1984.
- İbn Hallikân. Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâ' ebnâ'iz-zemân*. thk. İhsan Abbas, 7 cilt, Beyrut: Dâru Sâder, 1990.

- İbn Mâkûlâ. Ebû Nasr Ali b. Hibetullah b. Ali. *el-İkmâl fî ref'i'l-irtiyâb ani'l-mu'telif ve'l-muhtelif fi'l-esmâi ve'l-künâ ve'l-ensâb*. 7 cilt, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1990.
- İbn Mende, Muhammed b. İshâk el-İsfahânî. *Kitâbü'l-İmân*, thk. Ali b. Muhammed b. Nâsır el-Fukayhî, 2. Baskı, 2 cilt, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986.
- İbn Mende. *er-Redd ale'l-Cehmiyye*. thk. Ali b. Muhammed b. Nâsır el-Fakîhî, 3. Baskı, Medine: Mektebetü'l-Ğurabâü'l-Eseriyye, 1994.
- İbn Mende. *Esâmî meşâyihî'l-İmâmi'l-Buhârî*. thk. Nazar Muhammed el-Fâryâbî, Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1991.
- İbn Mende. *et-Tevhîd ve Ma'rifetü Esmâillahi Azze ve Celle ve Sifâtihi ale'l-İttifak ve't-Teferud*. thk. Ali b. Muhammed b. Nâsır el-Fukayhî, 3 cilt, Medine: Metâbi' el-Câmiatü'l-İslâmiyye, (1. Cilt 1405/1985, 2. Cilt 1409/1988 ve 3. Cilt de 1413/1992.)
- İbn Mende. *Ma'rifetu's-sahâbe*. thk. ÂmirHasan Sabrî, b.y., Metbûât Câmiati'l-imârâti'l-Arabîyyeti'l-Muttehide, 2005.
- İbn Mende. *Fethu'l-bâb fi'l-kunâ ve'l-elkâb*. thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî, Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1996.
- İbn Mende. *Müsnedü İbrâhîm b. Edhem ez-Zâhid*. thk. Mecdî es-Seyyid İbrahim, Kahire: Mektebetü'l-Kur'ân, t.y.
- İbn Nukta, Muhammed b. Abdülğânî el-Hanbelî. *İkmâlu'l-ikmâl*. thk. Abdulkayyûm b. Abd, 5 cilt, Mekke: Câmiatü Ummu'l-kurâ, 1989.
- İbn Tağriberdî, Cemâluddîn Ebu'l-Mehâsin Yûsuf b. Tağriberdî el-Atabekî. *en-Nucûmu'z-zâhira fî mulûki Mısır ve'l-Kâhira*. 16 cilt, Mısır: Dâru'l-Kütüb, t.y.
- İbnu'l-İmâd, Ebu'l-Felâh Abdulhay el-Hanbelî. *Şezerâtu'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*. thk. Mahmud Arnâvût, 11 cilt, Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1986.
- İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-Kâmil fi't-târîh*. thk. Ömer Abdüs'-Selâm Tedmirî, 10 cilt, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-Arabîyye, 1997.
- İbnü'l-Esîr. *Üsdü'l-ğabe fî ma'rifetü's-sahâbe*. thk. Ali Muhammed ve Âdil Ahmed, 8 cilt, b.y., Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1994.
- İbnü'l-Esîr. *Üsdü'l-ğabe fî ma'rifetü's-sahâbe*, Beyrut: Dâru'l-fikr, 1989.
- Kandemir, M. Yaşar. "İbn Mende Ebû Abdullah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20: 177-179. İstanbul: TDV yay., 1999.
- Kehhâle, Ömer b. Rızâ. *Mu'cemu'l-müellifîn*. 13 cilt, Beyrut: Mektebetü'l-mesnâ, t.y.
- Keskin, Yusuf Ziya. *Ebû Nu'aym el-İsfahânî*. İstanbul: Beyan Yay., 2003.
- Kettânî, Muhammed b. Ca'fer. *er-Risâletü'l-müstatrafe*. Kâhire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, trs.
- Kettânî. *Hadis Literatürü er-Risâletü'l-müstatrafe*. Trc. Yusuf Özbek. İstanbul: İz Yay., 1994.
- Mizzî, Yusuf b. Abdurrahman. *Tehzîbu'l-Kemâl fî esmâi'r-Ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, 35 cilt, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1980.
- Ömer el-Mukbil, Ömer b. Abdullah b. Muhammed. *Menhecu'l-Hâfız Ebû Abdillâh İbn Mende fi'l-Hadîs ve Ulûmihi*. Riyad: Mektebetu Dâri'l-Minhâc, 2010.
- Polat, Salahattin. *Hadis Araştırmaları*. 4. Baskı, İstanbul: İnsan Yay., 2012.

- Polat, Salahattin. -Habil Nazlıgöl.- Süleyman Doğanay. *Hadis araştırma ve tenkit Kılavuzu*. 3. Baskı, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 2015.
- Polat, Salahattin. ed., *Hadis Tarihi ve Usulü*, b.y., Anadolu Üniversitesi Yay., 2015.
- Sehâvî, Şemsuddin Muhammed b. Abdurrahman. *el-Cevâhiru ve'd-Durer fî Tercemeti Şeyhi'l-İslam İbn Hacer*. thk. İbrahim Bâcis,3 cilt, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1999.
- Sezgin, Fuâd. *Târîhu't-türâsi'l-arabî*. Trc. Mahmûd Fehmi Hicâzî. 4 cilt, Riyad: y.y., 1991.
- Suyûtî, Celaluddîn Abdurrahman b. Ebubekr. *Tabakâtu'l-huffâz*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- Suyûtî. *Târîhu'l-hulefâ'*. thk. Hamdî ed-Demirdâş,b.y., Mektebetü Nazâr Mustafa el-Bâz, 2004.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa. *el-Câmiu'l-kebîr*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, 6 cilt, Beyrut: Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, 1998.
- Yazıcı, Mahmut. *Sahâbe Bilgisinin Tespiti*. Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2014.
- Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Osman b. Kaymaz. *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*.18 cilt, Kahire: Dâru'l-Hadîs,2006.
- Zehebî. *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*. thk. Şu'ayb el-Arnâvut vd., 3. Baskı, 25 cilt, b.y., Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Beccâvî,4 Cilt, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1963.
- Zehebî. *Tezkiratu'l-huffâz*.4 cilt, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- Zerkeşî. Bedreddin Muhammed b. Cemaleddin. *en-Nüket alâ Mukaddimeti İbn Salâh*. thk. Zeynelabidin b. Muhammed,3 cilt, Riyad: Edvâe's-selef, 1998.
- Zirikî, Hayruddîn b. Mahmud. *el-A'lâm -Kâmusu terâcim li eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-arab ve'l-musta'ribîn ve'l-musteşrikîn*. 15. Baskı, 8 Cilt, Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002.